

Mégis mozog

Nagy egyéniség és emberi közösség, vagy szellemi és anyagi erő, vagy igazság és hatalom ellentéte, összeütközése egyike a leghálásabb, legsűrűbben feldolgozott drámai tárgyakkal. Németh László drámai életműve csaknem teljes egészében erre a talapzatra épült. Legtöbb hőse a szellem kiválasztottja, aki fölismeri a közösség valódi érdekét, s ennek megvalósításáért küzd. Környezete viszont nem hajlandó magáévá tenni a nyilvánvaló igazságot, mert ez vakon hitt korábbi nézeteinek megváltoztatására kényszerítené és megrendítené hatalmi helyzetét. Épp ezért inkább a hőst igyekszik eltiporni, igazságával együtt. A sok változatban feldolgozott képlet legszebb kiteljesedése a Galilei, amely a modern természettudományos gondolkozás megalapítója és a meghaladott vallásos dogmákon alapuló egyház küzdelmében mutatja be az örök példát.

Tanúja voltam a darab megszületésének, kibontakozásának és sorsának, s érdekes mindezt fölidéznem, amennyire tudom. Egyrészt, mert maga a mű kimagasló érték, de másrészt azért is, mert a körülmények véletlen összjátéka folytán a darab *önnön sorsát* is ábrázolta. Nemcsak Galilei pörét, hanem Németh Lászlóét épp ennek a darabnak kapcsán. Ez a *második dráma* kortörténeti dokumentum; akár egy barométer, jelezte őt izgalmas év szellemi atmoszférájának változásait. Maga Németh több írásában foglalkozott vele, részletesen a *Galilei együttesének* (1955), a *Homályból homályba* (önéletrajzi följegyzések, 1958) és a *Negyven év* (1965) lapjain. Az írássok szubjektív igazságához nem férhet szó; más kérdés az objektív igazság, amelyet persze magam sem tudok egészében ábrázolni. A jövő irodalomtörténeteinek nyilván több adat áll majd rendelkezésükre, de az ő munkájukat megkönnyíthetem, ha a magam adalékaival megvilágíthatom a dráma útját az íróasztaltól a színpadig. Ez az út, a darab története — egy darab történelem.

Az előzményekről annyit, hogy Németh eszméit, írásait sokan támadták a háború után, s ő lassan kiszorult az irodalom élvonalából. Enyhébb formában „harmadik utasnak”, gorombábban „kútmérgezőnek” bélyegezték. A bűnlajstrom élén — Németh önéletrajzi följegyzései szerint — a *Questions du leninisme*-ről 1936-ban írt könyvismertetése állt. „Ez a cikkem több, mint tíz esztendőn át, a szárszói beszéd mellett, a legnagyobb bűnömnek számított, s persze épp olyan elfordítva idézték ezt is, mint azt, nem említették, hogy Sztálin abban másik két világnézet képviselőjével, Spenglerrel és Maritainnal együtt, csak a teljesség kedvéért volt bemutatva és elmarasztalva, s megfélemlítettek arról, hogy Leninről, akivel szembeállítottam, kevesen írtak le akkoriban méltatóbb szavakat.”

1952

Patikamérlegesen lehetne csak lemérni, milyen arányban keveredett a támadók személyes indulata valamilyen központi szerv ítéletével. De Némethben, amint beszélgetéseink során kivehettem, kialakult valami szinte misztikus elképzelés a párt-ról, amely őt egységesen, következetesen ellenségnek tekinti. Az *Iszonyt* követő években csak fordításai jelennek meg, eredeti műve nem; amibe belefog, kiadhatatlannak ígérkezik, s abba hagyja. 1952 áprilisában fordításaiért József Attila-díjat kap, s egy levelet Révai Józseftől, hogy nincs-e kedve eredetét írni. A soha ki nem mondott szilencium feloldásának érzi mindkét gesztust, amelyet előbb Révai, majd utóbb Rákosi jóindulatának tulajdonít. Néhány év múlva ugyanis Rákosi kihallgatásra hívja, s elmondja, hogy a *Bűn* című regényét még a börtönben olvasta, az író nagyra tartja és számít munkáira.

Ebben az időben a Nemzeti Színház dramaturgjai elég jelentős szerepet játszottak a színház művészeti vezetésében. A rendszeres dramaturg- vagy egyesített ren-

dező-dramaturg-üléseken hozzászólhattak az aktuális és a távolabbi művészeti kérdésekhez. Később ez sajnálatosan megváltozott. Röviddel a díjkiosztás után, az április 10-én tartott dramaturg-ülésen azt a megbízást kaptam, hogy keressem föl Németh Lászlót és biztassam új dráma írására a Nemzeti Színház nevében.

Némethet odáig csak írsaiból ismertem. Kérésemre Illyés konferálta be látogatásomat, amely igen jól sikerült. A beszélgetés során nemcsak sokoldalú tudásával ejtett ámulatba, hanem bölcs, mely humanizmusával. Egy csapásra a rajongója lettem. Szóba került az ő visszahúzódása, üldöztetése, amire valami ilyen, fanyar magyarázatot adott: „Vannak jó írók és rossz írók. A rossz írók nem tudják elviselni, hogy jó író is maradjon a porondon.” Németh korábban néhány előadatlan, kész darabját elküldte Majornak, de azok az akkori fogalmak szerint nem jöhettek számításba. A nyomtatásban is megjelent *Széchenyi* elmarasztaló bírálatot kapott, az *Erzsébet-nap* némi együttérzéssel mutatta be a kulákréteget, az *Eklézsia-megkövetést* és a *Bethlen Katát* gyöngébben sikerült műnek éreztem. Egyébként is nekem új darabot kellett kérnem, lehetőleg olyat, amely a felsőbb irányelvek valamelyik kategóriájába befér. Németh fölsorolta, hogy milyen természetű drámákhoz *nincs* hajlandósága, ám végül mégis akadt valami: írhatna a múlt nagyjairól, tudósokról, felfedezőkről. Például Galileiről. Rendkívül vonzó volt, amit hirtelenjében elmondott róla. És még valami: azzal a hírrel térhettem vissza a színházba, hogy Németh megírandó darabjával betölthetjük a felsőbb kívánalmaknak megfelelő egyik űrt. Lesz végre egy antiklerikális darabunk.

Néhány nap múlva kaptam meg április 27-én kelt levelét:

...hosszabb időre elutazom, hogy dolgozni tudjak. Előtte tájékoztatni akarlak: milyen eredménye lett múltkori beszélgetésünknek. A horgodba, — fordításaim veszedelmére — belekaptam; Galilei-könyvek közt ülök és a darab terve is kezd kibontakozni. Nem is egy terv; kettő: egy szélesebb és egy kamara-darab szerű. Lehet, hogy mind a kettőt megírom és majd választhatok közülük. Persze egyelőre a fordításokban kell az elmaradást behoznom, amit J. A-díj, drámai tervek, lányom esküvője, előadás okoztak. Csak azért írok, hogy tudd: valamilyen Galilei-darab most elkészül már; persze, hogy megfelel-e, arról nem állok jót.

Akkortájt a színház igen szerény előleget adhatott csak megírandó darabokra, s ismerve Németh szűkös anyagi helyzetét, másfajta támogatásra gondoltunk. Drámafördítással viszonylag jól lehetett keresni — igaz, csak akkor, ha a darab színre került, mert az előadások után járt a százalékos részesedés. Állandóan számonkért, kötelező feladatunk volt népi demokratikus darabok bemutatása, s épp előtérbe került Jirásek két drámája, a *Ziska* és a *Husz*. Fölkértük Némethet elolvasásukra, a jobbik kiválasztására és lefordítására. Kedvetlenül közvetítettem ezt a megbízást, mert ismertem Németh eredeti Husz-drámájának két megjelent felvonását, s gondoltam, rosszul esik majd, ha ilyen fordításra kérjük föl. Ezúttal örültem, hogy nem találkozhattunk (gondolom, Ady-ligetre húzódtok dolgozni), s a küldeményt családtagokra bízhattam. Németh elolvasta a két cseh darabot (pirulva írom le, hogy 200, azaz kettőszáz forintot kapott az apró tanulmányának beillő lektori jelentésért), de a fordítástól húzódozott, mivel azt hitte, más számít erre a munkára. (Utóbb mégis lefordította a Ziskát, de a színház nem mutatta be, s így ez sem lendített sokat anyagi helyzetén.) Szerencsésebben alakult egy másik kötelező penzum — szovjet darab — az *Ukrájna mezőin* sorsa: ez színre került, s elég tisztes jövedelmet biztosított a fordítóknak. Mikor a próbák megindultak, kissé föllélegezve, csakugyan neki-láthatott a Galilei írásának.

A közbülső háromnegyed évről alig van emlékem, noha többször is találkozunk, főként a fordítások ügyében, s ilyenkor mindig megpendítettem a Galilei-témát. Kitérő válaszokat kaptam: mostanában nem ért rá foglalkozni velem, gondolatban már jóformán kész, s ha egészen kész lesz, a megírás alig két-három heti munka. Nem láttam se vázlatot, sem egyetlen papírra vetett sort, de a beszélgetésekben

bízva, november végén mégis jelenthettem a színházban, hogy Németh még december folyamán megírja a darabot.

Németh írásai szerint végnélküli feketézések során a megírandó darabot jelenetről jelenetre megbeszéltük Gellért Bandival együtt. Ilyenfórmula *előzetes* megbeszélésre sem a Galilei, sem többi darabja esetében nem emlékszem. Valószínűbbnek tartom, hogy Németh két dolgot vonhatott össze. Egyfelől: később, kezünkben a leírt szöveg-gel valóban alaposan megvitattuk a darab minden jelenetét. Másfelől: érdeklődésünkre beszámolt olvasmányairól, földidzte azt a képet, amelyet tanár korában az újkor hajnalát jelző természettudományos gondolkodás kezdetéről szokott volt fölrajzolni. Lényegében azt, amit később, a próbák megkezdésekor a Galilei együttesének is fölolvastott. Annyi persze ebből is kitűnik, hogy a hangsúly az alkotó ember megpróbáltatásaira esik, s nem az egyház szerepére. Viszont a dráma a porre koncentrá-lódik, s így mindenképp az utóbbiról is kell szólnia.

1953

Tél végén berendeltek a minisztérium színházi osztályán rendezett értekezletre. Közvetlen főnökünk, az osztály vezetője volt a szónok, akinek szobáját a szokott képek díszítették, íróasztalát pedig Révai arcképe. Köztudomásúlag nem kedvelte a Nemzeti Színházat, s Gellért egyszer a nyilvánosság előtt a szemébe mondta, hogy egymás iránt érzett ellenszenvünk kölcsönös.

Ezúttal azonban általánosabb ügyről volt szó. Az orvosi jelentések alapján előrelátható Sztálin közeli halála. Jól készüljünk föl arra, hogy a halálesetet a hazai és a külföldi reakció a szocializmus támadására igyekszik majd kihasználni.

Németh önéletrajzi följegyzéseiből kitűnik, hogy élete akkori kavargásában Galileivel nemigen foglalkozott, sőt a név is hovatovább csak az én érdeklődő telefonjaimban merült föl. A telefonálgatásra az a vérmes remény ösztökélt, hogy a Fáklya-lánggal egy évadban még a Galilei is színre kerülhet. Egyszer mégis határozott ígéretet kaphattam, mert egy február 9-i ülés jegyzőkönyve szerint bejelentettem: Németh László darabja elkészült, rövidesen beadja. Újabb telefon után egy keltezetlen levél, néhány biztató sor:

... hallottam, hogy telefonon kerestél. Én két hétig most nagyon el voltam foglalva: 600 oldalas könyv kétszeri korrektúrája, fordítás rádióknak stb, a darabbal kevesebbet foglalkoztam.

Azt gondoltam, a jövő héten legépelem úgy ahogy van és elküldöm — de csak neked, nézd meg, hogy kis átalakítással van-e remény az előadására, szóval sürget-e a tatár vagy ráérek ezt is csiszolgatni, a másik variánst elkészíteni. Csak ha te biztatónak látod a dolgot, akkor teszek félre mindent és megyek neki az azonnali kidolgozásnak.

A főnti „úgy ahogy van”, vagyis a kézirat — az életrajzi jegyzetek szerint — tiszta, kevés benne a javítás, ami könnyű és gyors munkára vall. Néhány hét alatt íródott, s február végére, amikor Németh helyet kapott a visegrádi alkotóházban, már csak a gépelés maradt, amely a Sztálin halála (márc. 5.) körüli napokban fejeződött be.

Látszólag ellentmond ennek a kézirat, amelyben az első felvonás utolsó lapjának tetején ceruzával írt, tintával kihúzott magántermészetű följegyzések vannak: a család programja március 8., 9. és 10-én. Első pillantásra úgy látszik, mintha Németh a kis naptár lejártával, egy-két nap múlva írta volna tovább a darabot. Jobban szemügyre véve azonban az is kiderül, hogy ez a följegyzés kerek egy évvel korábbi, 1952-re vonatkozik. Eszerint nem állná meg a helyét mindaz, amit idáig részint Németh írásai, részint saját emlékeim alapján elmondtam: a darab (vagy legalább első felvonása) készen lett volna a József Attila-díj, s az én látogatásom előtt, nem akkor pattant volna ki megírásának ötlete.

Valószínűbbnek tartom, hogy a napok egyezése különös véletlen műve. Az írónak olyan papírlap került a kezébe, amelynek csak a felső részét foglalta el egy már érdektelenné vált tavalyi följegyzés, az aljára pedig kifért a felvonásvég.

Nagyobb arányú, szerkezeti javítás csakugyan nincs a kéziratban, de igen sok az apróbb szövegmódosítás. Egyik-másik jelzésszerű, amely az olvasót zavarba ejti, az író azonban eligazítja, hogy amikor legépel, merre kanyarítsa a mondatot. Ezt a gépiratot küldte el nekem március 8-án kelt levelével:

itt küldöm a Galilei első — s csak neked szóló — példányát. Sajnos, nem tudok gépelni, s itt nem volt akinek lediktáljam; úgy hogy igen rossz szöveget kapsz, a kézirat második felére a gépelő papírom is kifogyott, úgy hogy egy régi fordítás hátrára gépeltem. A másodpéldány itt marad nálam, azon dolgozom tovább (sajnos, rengeteg más dolgom van) s azt gépeltetem le a gépelővel.

Mint hogy más darabjaimnál az volt a hiba, hogy kicsit vázlatzerűek maradtak, itt szántszándékkal többet mertem az anyagból; úgy később húzni lehessen; így lett majd száz gépelt oldal a terjedelem. Különösen a második felvonást érzem olyannak, amit redukálni kell. A harmadikban viszont, ahol Galileit kapacitálják, úgy érzem, hiányzik még valami.

A kéziratot csak azért adom ki így a kezemből, hogy tájékozódhass, mit kaptok — s mert olyasmit üzentél, hogy esetleg idén lenne szükségetek rá. Én föltétlenül megírom a másik, verses variáns is s őszre már a kettő közül lehetne választani. Persze, lehet, hogy te egyetlen szempillantással megállapítod erről is az „untauglich”-ot.

Egy pár dolognak itt nem tudtam utána járni, vagy kihagytam, vagy hasból írtam be valamit; — a végleges szövegben majd helyén lesz minden. A jellemzések, utasítások száma is csekély; te kiveszed anélkül is, pusztán a szövegből.

Gyors, elragadtatott válaszomról nem maradt másolatom, de tartalma, Németh írásai alapján olyasmi lehetett, hogy a vártnál is értékesebb mű született, méltó tárgyhöz és írójához.

A gépirat csakugyan elég csúf, tele van kézzel írt javítással. Mégis, a kétszeri figyelmeztetés ellenére továbbadtam Gellért Bandinak, Magyar Bálintnak és — némi aggálllyal, hogy el találja veszíteni — Majornak. Hisz végül neki kell döntenie, hogy még az évad végén bemutatjuk-e. Bandi és Bálint véleménye nagyjából megegyezett az enyémmel: a darab kész, elfogadható, bár apró javításokra szükség lesz még. Tamás aggályoskodott, de helyeselte, hogy Bandival együtt kezdjük meg az előkészületeket: beszéljük meg az íróval kifogásainkat és minél előbb készíttessük el a végleges szöveget.

Németh ezen a tavaszon egy nagy, szentendrei park sarkában álló igénytelen, egyszobás házikóban tanyázott. Itt kerestük föl három vagy négy alkalommal (egyszer Major is velünk jött), kezünkben a rossz gépirat és még rosszabb másodpéldánya. Inkább baráti beszélgetések sora volt ez, ezernyi kitérővel, egy-egy jelenet alapján, amelyet hol Németh, hol Gellért olvasott fel, az egyik éppen csak, a másik színesen érzékeltetve a hangsúlyokat és az elképzelt színészi játékot. Ez nemcsak szórakoztató mutatvány volt, hanem mindig fokozta érveink meggyőző erejét. Itt azonban erre nem volt szükség: észrevételeink nem érintették a mondanivaló lényegét, s a dráma szerkezetét is alig.

Akár a mai átlagos néző, mi is mindössze annyit tudtunk Galileiről, hogy a föld forgását hirdette; az inkvizíció tanításának eskü alatt való megtagadását követelte; az ősz tudós a szertartás után félhangon ezt mormogta: mégis mozog. Németh szavaiból értesültünk, hogy ez az anekdota jóval későbbi koholmány; hogy a földforgás tana csak kitérő volt a tudós életében, mert valójában a földi mozgások (inga, szabadesés stb.) problémái foglalkoztatták, s az újkori mechanikát alapozta meg. Ám ha ez így van, s a máglya (a becsület) helyett azért választotta az életet, hogy megőrizze a koponyájában felhalmozódott tudást, továbbadhassa eredményeit az emberiségnek, valamennyire a nézőt is be kell avatni ezekbe az ismeretekbe. Javaslatunkra így kapott helyet az expozícióban néhány ügyes célzás a tudományt szolgáló eszközökre, kísérletekre. Az egyikkel kapcsolatban a javítás során megerősödött egy melékmotívum: az, hogy Galilei hirhedtté vált könyve révén író is lett.

Második látogatásunkkor több apróság mellett egy jelentősebb mozzanat is szóba került. Eredetileg a pör ügyvivője, Maculano páter javasolta, hogy Galilei könyvének négy részéhez egy ötödiket fűzzön, ebben igazítsa ki a sérelmes passzusokat. Mi úgy éreztük: jobb, ha ez a mentőötlet a szorongatott Galilei agyában születik meg. Németh egyetértett, s úgyszólván a szíve vérével írta meg az író szorongattatását: kinyilvánítja a mű *átírása* helyett inkább egy *új mű* írására vállalkozik. Utólag könnyű okosnak lenni: az önmagában helyes dramaturgiai ötlet apró lökésnek bizonyult a csapda felé, amely szinte elnyelte a drámát és íróját.

A derűs beszélgetés befejeztével, búcsúzás előtt Bandival a kert sarkába mentünk vizelni. Visszatérőben mondta el és játszotta meg a legalkalmasabbnak ígérkező felvonásvéget. Az eredeti befejezés szerint Galilei a lányához szóló, bizakodó hangú levelét diktál: a mézszüretre, biztosra veszem, én is otthon leszek. Mivel az írónokról már kiderült, hogy besúgó, az üzenet egyben a törvényszéknek szól: otthon leszek, értsd: fölmentenek, mert azt fogom vallani, amit kívánnak tőlem. Csakhogy épp ide illeszthető valami, ami lényegében a közismert anekdotával azonos: Galilei szinte szó nélkül, szónál erősebb gesztussal mutatja, hogy „mégis forog”. Bandi ezüstös ceruzájával mutatta be a mozdulatot, amelyet aztán az előadáson Bessenyei a körbe forgatott gyertyatartóval játszott el. Némethet elbűvölte az ötlet, s néhány emlékeztetőt azonnal fölfirkantott saját példánya hátára.

A harmadik felvonás megbeszélésén Major is részt vett, de az elhangzottak föl idézésében bizonytalanabban tapogatózom. Ugyanis az ősgépirat, amely idáig segítségemre szolgált, itt cserbenhagy. Szinte a felvonás végéig nincs feltűnő változtatás. De amikor a kínzás után Galilei visszatér, s vallatói kiveszik belőle a *szándékot*, amely őt könyvének írására vezette, s a bíborosok tanainak eskü alatti megtagadására kapacitálják — innét kezdve az egész szöveg új, s apróságoktól eltekintve azonos a véglegessel. Az elkallódott régi szöveg azonban föltehetően nagyjából meg egyezett a ma is meglevő kéziratral.

Szembeszökő eltérés, hogy Landolfo, az ór, eredetileg csak a második felvonásban szerepelt. Németh a mi kérésünkre hozta be ide, a törvényszéki tárgyalásra, hogy ez a jólelkű, komondorszerű fickó, valamint az öreg szolga néhány egyszerű szóval és gesztussal mintegy a nép képviselőjében biztassa Galileit: ne kínoztassa magát tovább, őrizze meg életét, tudását.

Ugyancsak a mi kérésünkre alakult ki a végleges felvonásvég. Az első verzió szerint a törvényszék a vallomás után gyorsan végez Galileivel: kiveztetik, s ő vissza se tér többé. Önérzete ébredése, kétségbeesett felháborodása, amely megbontja ellenfeleinek eddigi egységét, később született, s alkalmasint összefüggött azzal a másik óhajunkkal, hogy a felvonást a főszereplő döntése zárja le. Az eredeti zárójelenet — Galilei távollétében — az előre meghozott ítélet végleges megszövegezése és aláírása. Két bíboros megszövik az elől, az elnöklő Barberini pedig megvető gesztussal megtagadja az aláírást és beszólítja a vádlottat.

A nagyúri gőgnek ez a megnyilvánulása nemcsak mélységesen igaz, hanem igen hatásos (meg is maradt), de záró mozzanatnak elég problematikus. Egyrészt a legméltóbb helyett a legméltatlanabb, Barberini kerül a színpad fókuszába egy felháborító gesztussal. Másrészt pedig függőben marad a főkérdés, hogy Galilei elvállalja-e tanainak megtagadását vagy sem. Márpedig a drámaírónak nincs joga a felvonásokba száműzni az életnek ezt a nagy fordulópontját.

Harmadik óhajunk az volt, hogy ítélethozatalkor ne a törvényszék tagjainak széthúzása, hanem egysége *domináljon*. Németh arra gyanakodott, hogy a testületet szavazógéppé szeretnék egyszerűsíteni, s hosszas vita során sikerült (mint utóbb kiderült, csak félig-meddig) tisztáznunk a félreértést. Nem arról van szó, hogy a törvényi igazság rovására többen írják alá az ítéletet, hanem hogy a vonakodók magatartása színesebben legyen motiválva. Borgia és Zacchia eredetileg megszöktek az aláírás elől. Ez jó motívum egyiküknek, de Borgiának jobb is kínálkozik: a spanyol gőg, s a kívülálló bátorsága, amit irigyelhet egy-két jobb érzésű, de kényszerhelyzetben álló olasz. Épp ezekből a motívumokból tevődik össze a testületre rákényszerített egység.

Még homályosabb a negyedik felvonás sorsa, mert — a kéziraton kívül — itt is csak az átdolgozott gépirat maradt meg, amely azonban egy későbbi megbeszélés, egy második átdolgozás eredménye, s a kettő kissé összekeveredik emlékezetemben. Úgy rémlik, hogy a befejezés, a Torricelli-jelenet problémája előszörre nem vetődött föl, vagy legalább nem oly élesen, mint utóbb. Inkább azzal voltunk megakadva, ami odáig történtik.

A három izgalmas felvonás után ugyanis itt megtorpan a dráma sodra. Szép, tanulságos beszélgetések sora, mintegy a történetek „kiértékelése”, amely azonban nem kerekíti olyan szerves egésszé a Galilei-mítoszt, mint az apokrif „mégis mozog” anekdota. Németh ezt Galilei önigazolásával óhajtotta pótolni, ami elfogadhatónak ígérkezett, ha a néző előtt világosabbá válnak az egyes lépcsőfokok, amelyeken fölhágva kimondható: az emberektől — az emberiségtől — nem szánalmat koldul, hanem tetteinek elismerését. Megalkuvása volt az igazi hősiesség, mert nem a saját, hanem az emberiség érdekében történt. Ezután megírandó művével bosszulja meg a rajta esett sérelmet, semmisíti meg ellenségeit. Sarkalatosabbá kell hát tenni, hogy Galilei elismerést akar kiprovokálni környezetétől, ami elég simán megy a Niccolini-házaspár esetében.

Látogatója azonban, Castelli apát nemcsak hű barát, hanem tudós és pap. Tehát ismernie kell egyfelől a természettudományos igazságot, másfelől az egyházi hierarchia realitását. Az első megfogalmazásban Németh beírta annyival, hogy Castelli folyvást kiter a provokációk elől, Galileit egyéb, tudományos részletkutatásokra ösztökéli, s a világ szerkezetére vonatkozó főkérdésben nem nyilatkozik. Ez, kérésünkre néhány árnyalattal megváltozott. Galilei provokációja erőszakosabb lett: a tilalom ellenére elmondaná, amit a szent törvényszék művelt vele, viszont Castelli jó katolikus lévén, elhárítja ezt a közlést és a papi engedelmességet hangsúlyozza. A legjellemzőbb módosítás egy színi utasítás. Castelli utolsó mondata: „A kinyilatkoztatás, amelynek igazát erkölcsiségünk érzi, nem lehet ellentétben a természettel, amely isten műve.” A mondat kétféleképp érthető, s Németh utóbb zárójelben elébe írta: rosszallóan. Ami lehetővé teszi a Castellit játszó színésznek, hogy Galilei viselkedését rosszallja és azt hangsúlyozza, hogy ő pedig a vallás, a kinyilatkoztatás igaza előtt hajt fejet.

Az évad végi bemutató közben irreálissá vált, s a munka tempója lelanyhult. Májusban kaphattam egy más ügyekkel foglalkozó — keltezetlen — levelét, amelyben ezt írja:

A Galilei 4. felvonását másnap rögtön átírtam. Azóta nem nyúltam hozzá, annyira sürgettek más dolgok. Az idő, úgy látszik, kijavul; a jövő hét végére tán megbeszélhetnétek egy szentendrei terminust; akkorra valamennyi részt átdolgozom.

Sejthetőleg röviddel utóbb egy másik, szintén keltezetlen levél, talán a gépirat kísérője:

...indítsuk hát el a hajót; bevallom nem minden aggodalom nélkül teszem; sok mindentéle szélnek nyújt vitorlát. Néhány kisebb változtatás, amiről beszélünk, itt-ott elmaradt, de azt úgy hiszem, akkor is végrehajthatjuk, ha a darabot elfogadták. Ez a szöveg nagyjában az, amelyet közösen alakítottunk ki. Minthogy *erről* a végleges szövegről másodpéldányom nincs, nagyon kérek, hogy juttass nekem is egy példányt, a Révaién kívül, a hatból — hátha csak az marad meg. A jellemrajzokat egy külön papíron adom; (Galilei ott van a szövegben); a legokosabb, úgy hiszem az lenne, ha oda iktatnánk be, ahol először színre lépnek; a Riccardié Niccolininé leírása után tán fölösleges is.

Révainak — forma szerint — az eredeti művet óhajtó felszólítására válaszul akarta elküldeni; valójában, hogy ő maga döntsön sorsa felől, ne a közbülső fórumok. (Galilei nem volt ilyen óvatos könyvének cenzúráztatásakor.) De a másolás, kötés, postázás némi időbe telt, s Révai július elején kaphatta meg, amikor Rákossal együtt ő is leköszönt és a miniszteri tárcát Darvas Józsefnek adta át. Kísérteties véletlen, hogy a szövegeknyv benyújtása szinte napra egybeesett a sztalinizmus —

nálunk a Rákosi-rendszer — első nyilvános megroppanásával. Viszont talán épp ebből fakadt, hogy a darabot fölvehettük az 1953/54-es műsortervre, s ezt a minisztérium is jóváhagyta.

Németh saját példányát elolvastatta néhány barátjával, s furcsa, egymásnak ellentmondó véleményeket hallott tőlük. Jórészt azt nehézményezték, hogy épp most akar belerúgni az amúgy is üldözött egyházba. Rendkívüli érzékenységet ez a vád főként azért borzolta föl, mert általa becsült írók, régi fegyvertársak hangoztatták. Lehet, hogy utat tévesztett? Behódolt? Bár joggal tiltakozott a vád ellen, de gyanakodni kezdett: vajon az általunk sugalmazott dramaturgiai változtatások mögött nincs-e valami titkos, felsőbb utasítás?

Még keservesebb volt az ellentétes vélemény. Elkérte a Galileit Németh régi híve és tisztelője, Király István, hogy közölje a Csillagban. Voltak ugyan kritikai észrevételei, de a művet egészében kiválónak tartotta. A közlés azonban késett. „Augusztus elején Ella bement a Csillag szerkesztőségébe — írja Németh. — Király a darabot most sem akarta végérvényesen visszaadni, ha a Nemzeti bemutatja (persze nem mutatja be), ő is hajlandó közölni. Engem kissé megdöbbenített a behelyettesítés, amely szándékomban nem volt: Galilei én vagyok, az inkvizíció az állampolgári védelmi.” Az aggály ugyan baráti volt, mégis rémületet keltett — mint a darabban Castellié, aki arra figyelmeztette Galileit, hogy a könyvében szereplő együgyű Simpliciót sokan a pápával azonosítják. — A gyanú tehát kimondatott, s mint a mesebeli Midász titka, lábra kelt.

Napjainkban, harmadfél évtizeddel a történetek után Király ostobaságnak minősítette a kétfajta, ellentétes irányú gyanakvást. Ám a szavaknak, akár a számoknak nemcsak abszolút, hanem helyi értékük is van, s a korra és az íróra egyaránt jellemző, hogy egy szó a mű nyilvánosságát, jóformán a lét vagy nemlét kérdését vetette föl.

Németh gondolkodóba esett, hogy érdemes-e javaslatainkkal tovább foglalkoznia: „azután, hogy a gyanú egyszer ki volt mondva — írja önéletrajzában — semmiféle átírás sem tehetné színpadképesé, hisz ami miatt gyanússá vált, a két „egyház” — a pápai és a sztálini — hasonlósága: azt nem én raktam belé, s nem is vonhattam ki, az történelmi hasonlóságból következett.”

Megbeszéléseinken ez a probléma nem került föl, de talán ezért kérdezte egyszer tőlem Major: „Tulajdonképpen mit akart Németh ezzel a darabbal?” Meghökkenő kérdés volt, mert a Galilei harmadik felvonására emlékeztetett, ahol a szent törvénytörés a *szándékot* firtatja, amely a tudóst könyvének írásához vezette. Mivel akkor-tájt szokás volt hatalmas művek egészét egyetlen mondatban összefoglalni, kedvem ellenére én is megfeleltem valami olyannal, ami egy mondatba szorította a vallásos és természettudományos világnézet ellentétét. Olyasmivel biztosan nem, hogy bemutatja a szellem tragikus vergődését a dogmatikus rend fojtogató gépezetében. Mert ha így felelek, jön a következő kérdés: hogyan vonatkozik ez napjainkra? Miféle szellem az, amely dogmatikusnak érzi a fennálló rendet? Azt hiszem, ugyanerre utalhatott Gellértnek egy — valamivel későbbi — megjegyzése: „Nem lenne a bemutatás körül semmi probléma, ha nem Németh László írta volna a darabot, hanem bárki más.”

Bár a minisztérium egyszer már tudomásul vette, hogy a Galilei bemutatása szerepel a következő évad műsorán, a nyár folyamán mégis átdolgozást kívánt. Ezt nem velem, hanem Majorral és Gellértnel közölték, s másodkézből csak a lényegét tudom: a bemutatást aggályosnak tartják. A vita során Gellértnak annyit sikerült kivívnia, hogy engedélyezhető, ha az íróval megnyugtatóan átíratjuk a megalkuvásra biztató befejezést.

Augusztus 21-én a Nemzeti Színház művészeti tanácsa előtt, másnap az évadnyitó társulati ülésen Major nagy beszédet tartott. Mindkét alkalommal foglalkozott Nagy Imre és Rákosi nemrégiben elhangzott beszédével és leszögezte: kultúrpolitikánkban semmiféle gyökeres változásra nincs szükség: művészetünkben nem jobbra, hanem balra kell mennünk. Ismertette a következő évad műsorát és a Galileivel kapcsolatos

problémát: „A darabot ebben a formájában nem adhatjuk elő” — jelentette ki. Komoly értékei vannak ugyan, de művészeti és világnézeti felfogása helytelen, mert megalkuvásra tanít: ha tehetséges vagy és van mondanivalód az emberiség számára, inkább add föl elveidet, mert így többet használsz az emberiségnek, mint ha a bened levő erőket odaadnád. Szeretnénk az író t rávenni, hogy darabját írja át.

Másnap fölkerestük Némethet. „Úgy nézz ránk, hogy mi vagyunk a párt” — mondtam félig-meddig tréfásan, hiszen sem én, sem Gellért Bandi nem voltunk párttagok. De valójában mégis csak a párt utasítását teljesítettük, s rajtunk kívül Major is jelen volt. Bandi vitte a szót, szinte olyanformán, mint a Galilei második felvonásában a per ügyvivője. A felsőbb észrevételt a magáévá tette; a végső kicsengést valóban jó lenne módosítani. A szerkezet maradhat a régi. A kínvallatásból ocsúdó Galilei Niccolininé anyáskodó szeretete vezeti vissza az életbe; az ura kedvező hírt hoz: rövidesen visszatérhet otthonába; öreg barátja, Castelli a nagy mű befejezésére ösztökéli; végül, mintegy az utókor nevében belép az ifjú Torricelli. Galilei tőle is valami felmentésfélét szeretne kicsikarni, s mivel minduntalan kitérő válaszokat kap, kifakad: a koponyájában felhalmozott tudás pótolhatatlan, ezt nem volt szabad föláldoznia. Új műve megírásával épp ezt fogja az emberiségnek bebizonyítani.

Am az igazság megtagadása mégis csak megalkuvás — így az ellenvélemény — s erkölcsi értelemben erősen vitatható. Csodálatunkra Németh az észrevételt némi vita után elég gyorsan a magáévá tette, s hamarosan rátalált a megoldásra, amely eltávolodott ugyan egy kissé a történeti igazságtól, de közeledett az ő „görögös” tragikumfelfogásához. Torricelli személye amúgy is arra utalt, hogy a természettudományos gondolkozás, amelyet Galilei elindított, nem állt meg az ő halála után sem. Miért ne lehetne ezt kíméletes formában az öregnek is tudtára adni? Ezt példázza a végleges szövegben Torricelli föltevése, amelyet később kísérlettel is igazolt, hogy a levegőnek súlya van, tehát anyag és nem úr, mint a középkorban hitték. A fiatal tudós fölfedezéséből pedig Galilei eljuthat a tragikus fölismerésig, hogy megmentett koponyája nem egyetlen tárháza az emberiséget előbbre vivő tudománynak, viszont a hamis eskü, a tanítás megtagadása erkölcsi értelemben mégis hiba volt.

Megőrültem az egyetértésnek, amely az előadás zálogának ígérkezett, s tudatom alá nyomtam berzenkedő ellenérzéseimet. Ma már világosabban látom: itt nem sokat léphettünk előre. Németh úgy érezte, hogy ha Galilei fölismeri hibáját, ezzel Oedipus király példájához közeledik. Igaz, csakhoggy megáll félúton. Oedipus ugyanis a nagy fölismerés után méltó büntetést ró önmagára: kivájja két szemét. Galilei viszont most sem tesz egyebet, mint amennyit korábban, az erkölcsi önbírálat nélkül akart tenni: folytatja megkezdett tudományos munkáját. A drámának ezen a pontján már csupán árnyalatnyi a különbség, hogy ezt emelt vagy lehajtott fővel teszi-e. Ennek a fölismerésnek csak valami tettel együtt lenne drámai súlya, s ilyenre — megvakítja magát, öngyilkos lesz, a nyilvánosság előtt visszavonja a kicsikart esküt stb. — a valóság semmiféle támpontot nem nyújt. Következésképp bármennyire helytelenttem az óhajt, hogy a felsőbbség a Galilei befejezésének — a mondanivaló elég lényeges mozzanatának — módosítását kívánta, meg tudom érteni, hogy ezt a változtatást kevesellette. Maga az eljárás viszont — kívánnak valami jóvátételt, amit utóbb kevesellnek — újabb hasonlóságot teremtett a darab és az élet között.

Bár az ötlet Németh agyából pattant ki, s láthatólag rögtön megbarátkozott vele, utóbb mégis kételyei támadhattak. Egy kora reggel, alkalmasint beszélgetésünk másnapján, gyötrelmes éjszaka után dúltan csöngetett be Illés Endréhez és elpanaszolta, mit kíván tőle a színház. Az ő véleményét kérte, mit tegyen. Illésnek — mint írja — első gondolata az volt: ezt nem szabad vállalni. Am mint barát azt is látta, hogy Németh összeroppanna, ha darabja nem kerülhetne színre, s „az orvos gyógyító szavával” biztatta, nyugtatta: — Ezt is meg tudod írni.

Így történt; Németh szeptember elejére elkészült vele. Később aztán írt is, mondott is olyasmit, hogy az eredeti nemcsak a történeti igazsághoz állt közelebb, hanem az általános életnormáknak is jobban megfelelt: vannak közérdekű ügyek,

amelyekhez mértén eltörpül az egyéni becsület kérdése. Ugyancsak későbbi keletű az a megjegyzése, hogy az eredeti befejezéssel maga sem volt megelégedve, s nyomban kutatni kezdett ellenpélda után, ahol a hős a becsületet, a halált választja és odaveti nyilvánvalóan értékesebb életét. Vagyis átírás helyett inkább egy ellentétes értelmű új mű írására gondolt. Így született meg aztán a *Petőfi Mezőberényben*.

Kidolgozás, gondolati gazdagság tekintetében az új verzió magasan fölébe kerekedik a réginek. Kulcsmondatát („a tudomány mindig a homályban teszi döntő lépéseit, nem a sokaktól járt, hanem az elhanyagolt területen”) az első verzióban Galilei mondja, a véglegesben Torricelli. Jellembevágó az eltérés. Az első elképzelés szerint csak Galileit lehetett igazi tudósnak tekinteni. Tanárosan kikérdezi, vizsgáztatja a fiatalembert, akit semmiféle részeredmény nem érdekel, csak a világrendszer kérdése, amit most felkapott a divat. Nem méltó ellenfél, könnyű megszegyeníteni. A végleges kidolgozásban Torricelli fiatal kora ellenére igazi tudóspalánta, aki nem hajlandó elfogadni a hagyományos badarságokat, hanem a kísérleti eredményeket tekinti az igazság mércéjének. Nemcsak emberi rokonszenv, a nagyság bámulata hozta Galileihez, hanem tudományos kíváncsiság egy szakmai kérdésben, amelyre az öreg tudóstól vár választ, holott ebben a kérdésben már ő a járatosabb. Ettől elbillen a mérleg: Galilei koponyája ugyan tárháza az ismereteknek, de ő sem pótolhatatlan, s az általa tört úton ellenállhatatlanul halad tovább az igazságok fölismerése. Tehát megalkuvására nincs mentség.

Ilyenformán a kívánt átdolgozás megtörtént, a színház műsorára tűzhetta a darabot, bár az új változatot is föl kellett terjesztenie, amire november végén került sor. Egyidejűleg Illyést is fölkerítettük: olvassa el, s ha véleménye egyezik a miénkkel, segítsen, ahogy tud. Készségesen vállalkozott rá. Elragadtatott szavaiból csak egy képet őriz emlékezetem: mintha egy paraszt-siheder a földről fölmarkolt kavicssal, egyetlen hajtással törné be egy palota hetedik emeleti ablakát, úgy szegyeníti meg ez a darab az egyház hatalmas épületét. Erre csak egy református képes, akiben ma is él az évszázados düh.

A miniszternek küldött példányhoz Major nevében, az általa lediktált érvek alapján hosszabb magyarázatot kellett fűznöm. Eszerint az új befejezés Torricellit az utókor, a haladó tudomány megszemélyesítőjeként állítja szembe Galileivel, s érteti meg, hogy a haladást nem lehet föltartóztatni, az ügynek pedig többet használt volna, ha az inkvizíció előtt nem vonja vissza tanításait. Így elhárult az a veszély, hogy a darab a megalkuvást akarja piedesztálra állítani. „Ez a jelenet a darabbal kapcsolatos másik aggályt is eloszlatja, hogy tudniillik az inkvizícióval szembenálló Galilei alakjából sokan a kommunistákkal szembenálló Németh Lászlóra olvashatnak ki valamilyen allúziót.” Hozzánk Torricelli áll a legközelebb, s nem fenyeget az a veszély, hogy bárki is az ellenkező póluson álló jezsuitákat azonosítsa a kommunistákkal. A *nézőben* semmiképp sem alakulhat ki ilyen gyanú, ha a taláros, skapuláris főpapokat meglátja. „Ilyen természetű szándéka az írónak nem volt, erről többszöri személyes beszélgetés során sikerült meggyőződnöm. Ellenkezőleg: a legőszintébb közeledési vágyat tapasztaltam nála.” Néhány félreérthető helyet a további munka során világosabbá kell tenni. Így Castelli alakján keresztül Galilei végső fölismerését, hogy a vallás és a tudomány tanításai nem egyeztetetők össze. „Ha a fentiekben egyetértünk, felhatalmazásodat kérem a darab műsorra tűzéséhez, s hogy ezt az íróval is néhány napon belül közölhessem.”

Röviddel utóbb Horváth Mártonnak, a Szabad Nép főszerkesztőjének is küldtünk egy példányt. Major levelet íratott neki is, kikérve tanácsait, mivel a darab jelenlegi kidolgozását

sem mi, sem a szerző nem tekintjük véglegesnek. Úgy érezzük, hogy jobban ki kell domborítani az egyház létérdekét, vagyis azt, hogy az egyház sem Galilei esetében sem máskor nem tehetett és nem tehet egyebet, mint hogy könyörtelenül üldözi a létének alapjait kikezdő materialista természettudományt, s hogy ebben a harcban Galilei esetében eszmeileg, később azonban valóságosan is alul kell maradnia. Jobban ki kell domborítani, hogy itt nem Orbán pápa

személye a döntő: ő mint magánember nagy tisztelője volt Galileinek, de mint egyházfő könyörtelen ellenséggé kell hogy váljék. Ugyanakkor azt is világosabban tisztázni kell, hogy Galilei harca nem valami elvont, mindenkori hatalom ellen folyik, hanem nagyon konkrétan az idealista világnézet és az azt képviselő klérus ellen. Vagyis világosabbá kell tenni — főként Torricelli személyén keresztül — a darab végső kicsengését, hogy az egyház és a tudomány harcában a tudománynak kell győznie.

Ezek az elvek természetesen a darab mostani formájában is megvannak, de maga Németh is egyetértett azzal, hogy néhol tán nem elég világosak. A fogalmazás sok helyt túlságosan bonyolult. Részből hűzásokkal, egyes mondatok újrafogalmazásával, részben pedig új mondatok beírásával akarunk a homályos vagy félreérthető részeket segíteni. Itt erősen számítok a darab rendezőjének, Gellért Endrének segítségére. Hogy idáig eljutottunk, az is jó részben az ő érdeme, s föltétlenül megbízom nemcsak világnézeti tájékozottságában, hanem kitűnő művészi érzékében is: a fölmerülő nehézségeket ugyanolyan fölényes biztonsággal fogja megoldani munka közben, mint például a Fáklyaláng esetében.

Bőven idéztem ezt a két „diplomáciai” levelet, noha nem tudom, végül ebben a formában mentek-e el a címzettekhez, bár tőlem telhetőleg azokat a gondolatokat igyekeztem rendbe rakni, amelyeket Major adott meg. Ugyanis, ha korábban Major firtatta Németh „szándékát”, az egyensúlyt azt kívánja, hogy az ő ekkori „szándéka” is kiderüljön. Az pedig immár nyilvánvalóvá vált, hogy foggal-körömmel harcol a darab bemutatása érdekében. Az egyik levél ugyan hangsúlyozza, hogy a mostani szöveget az író sem tekinti véglegesnek, a másik, hogy szívvel-lélekkel vállalja a további munkát, ami inkább csak Major óhaja volt, mint Németh véleménye — de jó érvnek ígérkezett.

Mindenesetre a darabot a színház műsorára tűzte, s a tagok számára kéthetenként kiadott műsor alján december 19-től kezdve föl van tüntetve: előkészületben Galilei. Németh is bizakodva nyilatkozhatott a sajtónak. Az irodalmat fékező szigor mintha valamelyest enyhült volna: napvilágot láthattak visszaéléseket bíráló írások, s november végén mi is színre hozhattuk a Nemzetiben az Uborkafát, Urbán Ernő szatírját, amely heves vita, rövid szüneteltetés és némi átdolgozás után mégis műsoron maradhatott. Így aztán az év utolsó ülésén, december 29-én kitűztük a díszlet-állító és olvasópróba napját (február 6.), valamint a bemutatóét: 1954. április 2.

1954

Úgy látszott, mintha minden rendben lenne, valójában forrongott a talaj a lámbunk alatt. A júliusi kormányválság ugyanis főként gazdasági ügyekben hozott jelentős változásokat. A kulturális terület felső szintjén történtek ugyan személycserék, de ezek csak lassan gyűrűztek lefelé, s a főntebb említett színházi osztályvezető még sokáig maradt a helyén. Gyanúm szerint tőle származott az aggály, amely a negyedik felvonás átdolgozásához vezetett, s alkalmasint ő elégedetlenkedett az új formával is.

Mi váltig bíztunk abban, hogy felső szinten sikerülni fog az engedély kivívása, ezért akartuk megnyerni Darvas és Horváth segítségét. Magam is biztattam az írórt egy régebbi beszélgetésünkre célozva: Darvas régi harcostársad és jó író. Németh nem felelt, de hallgatását nem éreztem az egyetértés jelének. A következmények őt igazolták. Darvas maga elé citálta, közölte vele, hogy a darabon még dolgoznia kell. Németh ezt megtagadta és arra kérte Majort, hogy mondjunk le a bemutatóról, a darabot tegye fiókjába.

Sehogy sem akartunk ennyiben maradni. Rövidesen ismét össze kell hát ülnünk az íróval és rábeszélni az újabb óhajok teljesítésére. Egyidejűleg Illyést is megkértük, segítsen feloldani Németh merev álláspontját. Reménykedtünk, hogy sikerül majd egyeztetni a nézeteket, és február 1-én vaglyagos műsortervet állítottunk össze. A Katona József Színház bemutatója április 23-án lesz, s ha a Galileit baj éri, három egyfelvonásos kerül színre: Nagy Lajos, Déry Tibor és Urbán Ernő műve. De azért kiosztottuk a Galilei szerepeit. A címszerepet Major játssza.

Az év elején a pártvezetőség napirendre tűzte az irodalmi élet egyes kérdéseit. Februárban olyan értelmű határozat született, hogy a jószándékú bírálókat a jövőben az eddiginél nagyobb szabadságot élvezhessen. Major tudott ezekről a tárgyalásokról, s február 5-én kijelentette a színház művészeti tanácsa előtt: „Nagy Imre magyar nyelv és kultúra védelmében elmondott szavaira a színház olyan fogadjistennel akar válaszolni, amivel a legjobban tudjuk szolgálni az ügyet.” A tervek ismertetése során azt mondta a Galileiről, hogy óriási irodalmi erényei ellenére sincs még bemutatható állapotban. Bár a darab szembeállítja a tudományos-materialista és a vallásos-idealista világnézetet, ami megfelelne a színház óhajának, de a küzdelem inkább Galilei és a pápa konfliktusát ábrázolja, ami félreérthető. (Ez a megfogalmazás, emlékeim szerint Gellértől származott.) A két felfogás között árnyalatnyi a különbség, s jórészt áthidalható saját színházi eszközökkel. Ez nem hamisítás, az író észre se venné. Apróbb változtatásokat azonban tőle is kérnünk kell és hivatkozhatunk arra a közös munkára, amely Illyés esetében is eredményesnek bizonyult. Másfelől viszont rá kell vennünk a minisztert, hogy engedélyezze a próbákat. „En egyetértek mindazon elvi és politikai kérdéssel, melyeket tőlünk a minisztériumban követelnek — mondta Major —, de hatalmas jelentőségűnek tartanám, ha Németh László darabja megjelenhetne.”

...színpadunkon — lehetne hozzágondolni. De hogy ez az utolsó szó csak a gyorsíró ceruzájában ragadt-e vagy Major torkában, nem tudnám megmondani. A nyilatkozat még így is jelzi, hogy Major nem óhajtott lemondani a színdarabról, de a többi nem ígérkezett ilyen biztatónak. Bármennyire hangsúlyozta is, hogy nem akarja meghamisítani, mi Bandival ezentúl egyre-másra Bessenyeit emlegettük, aki oly nagyszerűen mutatkozott be az öreg Kossuth szerepében.

Voltaképp mik is azok az „apróbb változtatások”, amelyekre Némethet föl akarjuk kérni? Többszöri tanakodás után Major fogalmazta meg azt, amit döntőnek érzett: az utolsó felvonásban Galilei és Castelli is kerüljön élesebb konfliktusba. Castelli apát tudós és régi barát ugyan, de valami módon neki is le kell vonnia az egyházi tilalom konzekvenciáját, sarkalatosabban, mint a darab bemutatja. Nemcsak úgy, hogy ő maga fejet hajt, ami papi kötelessége, hanem Galileit, mondhatni magát a természettudományt igyekszik ilyen engedékenységre bírni. Ebből a szembenállásból kifejthető vallás és tudomány konfliktusa, ami nagy távlataiban a szakításra utal, s amit a színpadon a barátság megszakítása fejezhet ki.

Időközben nekem az elszakadt jó viszony szálát kellett összebogoznom. Telefonon is, személyesen is többször beszéltem Némethel, ami a barátságot fenntartotta ugyan, de az ügyet vajmi kevéssé vitte előbbre. Lehet, hogy apróbb korrekciók is szóba kerültek — mint az ő emlékezéseiben olvasom — s ezeknek lassú elvégzésével húzta az időt. Az én fejemből ezek kiestek, tán mert magam sem éreztem fontosnak. Ami viszont megmaradt, az nem sok jót ígért. Újabb barátok, fegyvertársak elítélő véleményéről értesültem, ami Németh tartózkodását erősítette: nem illik most az egyházat támadnia. A családi közvélemény pedig fölháborítónak érezte a javítgatás tényét. „Nem vagyok én foltozó szabó” — mondta egyszer Németh. Valamennyinél aggasztóbb volt testi-lelki állapotának nemcsak elbeszél, hanem szemmel látható romlása. Ennek számos egyéb oka is volt, de kétségtelenül hozzájárult Galilei-ügy is. Ilyen körülmények között számomra reménytelennek látszott a további munka és embertelenségnek az erre való erőztökélés, amit az író — mindegy, hogy jogosan vagy jogtalanul — kínzásnak érzett.

Majort azonban nem sikerült meggyőzőm, hogy ez a betegség komolyan veendő, s úgy döntött, hogy adjuk elő javaslatainkat egy pártatlan szemlélő, Illyés jelenlétében. De Németh leromlott állapota családját is aggasztotta, s ők is Illyéshez fordultak segítségért: közvetítse Németh döntését, a változatlan elzárkózást minden további munkától. Ez nyomban megtörtént, s eleve meghatározta a beszélgetést. Major elmondta ugyan óhajait, de azzal, hogy Németh rossz egészségi állapota miatt ne kezdjünk róluk vitát. Kikapcsolódní úgyis Szigligetre készül, s ott nyugodtan átgondolhatja, mit fogad el, mit nem.

Utóbb, az önéletrajzi följegyzésekből tudtam meg, milyen szándékkal indult erre a megbeszélésre: gondolkozási időt kér és Szigligeten végez magával. Szerencsére jobb belátásra jutott, s március 6-án ezt írta:

itt a szigligeti csöndben, a balatoni hegyek vonalát nézegetve, ráértem a Galilei ügyön nyugodtan gondolkozni. Azt hiszem, megfejtettem a számomra oly érthetetlen változtatási-kívánságok értelmét: Castelliből, aki (ahogy most mondják) pozitív alak volt idáig, negatív figurát kell csinálnom. Amit én úgy fordítok le magamnak, hogy a tizenkét papi ruhát hordó szereplő közül *egy*-nek sem szabad rokonszenvesnek maradnia. Így persze megértem már, hogy Gyula szavával mért feltétel, ami „lényegtelen”. De azt is, hogy akármennyire szeretném, ha darabom *megjelenne* (s a jóhiszemű emberek szemében egy kicsit megvédene), inkább erről az elégtételről is lemondok, minthogy ebbe a változtatásba belemenjek.

Először is: olvastam vagy hetven-nyolcvan Castelli levelet, a legrokonszenvesebb hang az egész levelezésben. A pör után szinte melankólikus lesz, nem vár semmi jót századától. Az, hogy szerzetes, egészen mellékes körülmény amellet, hogy tudós; a tudománytörténet mint Olaszország egyik legnagyobb tudósát, egy új tudományág, a hidrodinamika megalapítóját tartja számon. Ha egy vagyontalan ember tudós akart lenni, akkoriban nem is volt más útja, mint hogy egyházi rendbe lépjen. Castelli ott soha semmi méltatlan nem csinált. Legfőleg nem dobta le a csuhát, nem lett Giordano Bruno — ami persze életkor és temperamentum kérdése is. „Negatívva” tennél te egy ilyen alakot, Galilei egyetlen síríg-hű barátját, csak hogy a darabod „sematikusabb” legyen?

De fontos kompozíciós-okok is ellene szólnak, hogy az oszlopot, amelyet a darabban Castelli jelent, ki hagyjam fűrészelni. Galilei nem naiv gyerek, aki művével ártatlanul bemegy egy oroszlán-barlangba. Ő az egyházon-belüli jobb észre, tudányszerető pártra számít, amely segítségére lesz a szégyenletes tilalom feloldatásában. Mi ezt a pártot a javítások során (íjedten veszem észre) megsemmisítettük. Eltűnt Ciampoli bíboros, a könyv recenzense, akit a pápa vidékre száműzött, el Campanella, a pápa filozófusa, a szienai érsek mondása jezsuita-pletykává fakult, Castelli és Galilei ellentétét az utolsó jelenetben elmélyítettük, az ítélet előtti meghasonlást a bíboros-testületben jórészt kihagytuk. Ezek a változtatások önmagukban mind jelentéktelenek, főként ha az ember nem figyeli továbbregzésüket a műben, valójában épp azt a mély erkölcsi válságot tüntetik el, amit a Galilei-pör az egyházban fölkavart.

Neked nem kell magyaráznom, hogy ezek a sematizáló törekvések — milyen helytelenek még akkor is, ha nem az író és a mű, hanem az igazi propaganda szempontjából nézzük. Gyulának tökéletesen igaza van, hogy itt minden baj ebből eredt: én egy felfedező drámájára vállalkoztam (emlékezz megbeszélésünkre), a színház pedig egy antiklerikális darabot várt tőlem. De noha én nem vállalkoztam arra, amit ki akartak sajtolni belőlem: állítom, hogy a Galilei e javítások nélkül azt a célt is jobban szolgálja, nemcsak azért mert minden durvává vált érvelés visszafelé sül el, hanem mert úgy ahogy én beállítottam, épp azt a pillanatot fogjuk el, amikor egy testület, szervezet, amelyben jóérzésűek és heccmeiszterek akkor még mind együtt vannak: az előbbieket ellen dönt, részben mert valami izgató, kiszámíthatatlan novummal került szembe; részben mert a fatális emberi gyarlóságok túlsúlyra kerülnek benne. Az én darabomban Castellinek nem a korlátoltságán, hanem épp a szomorúságán, a reménytelen ragaszkodásán egy egyházi szempontból voltaképp forradalmi tételhez — (kinyilatkoztatás és természetismeret párhuzamosságáról), mutathatja meg igazán, hogy az egyház sorsa e pörben megpecsételődött. Mennyivel kevésbé drámai, amit cenzoraim akarnak s csaknem el is értek: hogy Galilei — a kész és eltökélt gonoszok oroszlánbarlangjába menjen be tanaival.

Sajnos, én nem tudom az életet angyalok és ördögök harcának látni. S Galilei történetében is csak azt láttam, — amit a magamében is annyiszor, hogy

sok szép emberi gyöngesség, korlátoltság sőt még némi jóakarát is, összeszövetkezve pokolt tud teremteni egy valódi vagy vélt igazságához tehetetlenül ragaszkodó ember körül. S morálisan is veszedelmes dolog: azt tanítani, hogy a világ nagy vértanúit ember-ördögök gyötörték meg. Így mindenki azt mondhatja: én nem vagyok Júdás, nem vagyok Inchofer; de ha azt látjuk, hogy a bennünk is meglevő hibák azok, amik egymással szövetségbe az érték gyehennalángjává válnak, akkor megdöbbenünk s óvatosabbak leszünk tetteinkben.

De ez már messze vezet a tényről, hogy a Galilei-előadásról egyelőre le kell mondanunk. A színház is kétségtelenül sok munkát vesztett benne, én azonban még többet s azonfelül az egészséget is. De a veszteség nem végleges — hisz meglehet, hogy mindazt, amit itt írtam, egyszer ott fenn is belátják s akkor van egy kész darabotok. Gyulának minden esetre köszönettel tartozunk, én is, de még inkább ti, hogy művészi lelkiismeretem további erőszakolását közbelépésével megakadályozta. Nem tudom elhiszed-e, de én inkább a ti érdekekben fordultam hozzá; munka közben megszerettelek titeket, főként téged.

Két malomkö közé kerültem: kívántam ugyan, hogy a Galilei színre kerüljön, de nem bármi áron. Hol a biztosíték arra, hogy Major óhaja valóban az utolsó lesz-e, nem kell-e felsőbb utasításra újabb változtatásokat kívánni? Hátha épp itt a kritikus pont, ahol határozott nemet kell mondani?

Az „egyházon belüli tudományszerető párt” szerepe, úgy hiszem, kissé megnőtt Németh emlékezetében. Ciampolli bíboros és Campanella a darab ősi verziójának sem volt szereplője, a sienai érsek mondását („a Párbeszédnek nagyszerű könyv, s Galilei a világ legnagyobb embere”) Niccolinótól halljuk. Az öskéziratban ezt túlzásként emlegeti, s ez bővült — nem a mi kérésünkre — a diplomatát jól jellemző színezéssel: „Ezt azonban valószínűleg csak a jezsuita atyák költötték rá.” A bíboros testület meghasonlása nem maradt ki, hanem ellenkezőleg: árnyaltabbá vált. Mindezt, kezemben az ősgépirattal könnyű lett volna visszautasítanom, sőt megtoldanom egy „övon aluli” ütessel: ennek a pártnak bemutatása — ha egyáltalán volt ilyen szándék — művészileg nem sikerült. De hosszú válaszomban inkább barátilag próbáltam fogalmazni, egyeztetni, amit lehet. Tán elég, ha a legfontosabb passzusokat idézem:

... Ciampolli, Campanella és a többi a te — véleményem szerint helyes — elgondolásod alapján szorult ki a darabból a perifériákra. Rokonszenves egyéni megnyilvánulásai drámai módon nem befolyásolták Galilei sorsát, tehát nincs is ott keresztvonaljuk. Néhány, a néző számára ismeretlen ember neve nem sok zivat zavar, de mégis inkább zavar, mint tisztáz dolgokat.

... A Castelli-kérdés jelentőségét — úgy érzem — mindketten eltúlozzátok. Ha Major helyében lennék, nem ragaszkodnék a megváltoztatáshoz, ha a te helyedben, nem zárkóznám el ilyen mereven el tőle.

... Ez a pör nem jelentett vízvázastót neki is? Nem fordulópont az ő életében is? Galilei kétségkívül nem állott egyedül, hasonló gondolkozású emberek köréből nőtt ki ő, a legnagyobb. De a természettudományos gondolkodók egy részét nyilván fölajzotta a pör (Torricelli), más részét meg visszatorpantotta, s ezt a megtorpanást kéne érzékeltetni valakivel. Nekem őszintén szólva nem fontos a név. Ha a történeti Castelli mindvégig hű maradt (bár nyilván felemásan, kissé gyáván), akkor ő nem drámai szereplő, legalább is nem annyira, mint egy visszalépő barát vagy egy előre lépő ifjú. A harmónikus, konfliktus nélküli barátság épp oly kevéssé való a drámába, mint a harmónikus házasság, még ha az életben nagyon szép is.

... a pap és a természettudós fogalma szétszakad, ezt többé olyanformán egyesíteni, mint a pör előtt akarták, nem lehet. Választani kell. Épp ez a szakadás teszi drámaivá ezt a pillanatot az emberiség történetében (még ha imitt-amott maradtak is egyeztetők). De ha Galilei eljut a végső konzekvenciáig, valakinek le kell vonni a másik konzekvenciát, durván kifejezve: azt, hogy ő pedig a tudományról mond le és a papi hivatást választja.

En úgy hiszem, rosszul ítéled meg eddigi beszélgetéseinket, ha így sommázod: sematikus akarjuk tenni a darabot, angyalok és ördögök párviadalát akarjuk látni. Nem. Annyi igaz, hogy az egyházzal kapcsolatban nem vagyunk egészen elfogulatlanok, de ez ebben az esetben csak annyit jelent, hogy nem akarjuk Galilei ügyét az egyház belügyének tekinteni...

A köztünk lévő ellentéteket Gellért Bandi egyszer így sommázza: „Mi azt szeretnők, ha az Egyház állna szemben a Tudománnyal, Németh pedig azt, ha a pápa Galileivel.” A kétfajta szemlélet között gyakorlatilag árnyalati eltérések vannak (ezeket az eltéréseket beszéltük meg a múltkor), hisz a színház épp oly kevésbé gondol itt középkori moralitásra, mint ahogy te sem gondoltál pusztán személyes, pszichológiai okokból szembenálló emberekre. Színpadon az elv és hordozója, az ember: egy. Csakhogy azok az elvek, amelyek a darab személyeiben konkretizálódnak, valóságos, történelmi-társadalmi erők, amelyek néha már az egyén szándékaitól, hajlamaitól függetlenül is, sőt azok ellenére is hatnak. Másodrendűnek érzem a történelmi Orbán pápa személyes hiúságát, sértődöttségét (de nem mellőzhetőnek). A döntő az, hogy a spirituális szellemű egyház és a materiális szellemű tudomány kerül konfliktusba, s a személyi szempontok — mindkét részről — csak ehhez viszonyítva, ez alá rendelve érdekelnek. Nem kívánta senki, hogy az egyház „eltökélt gonoszok oroszlán-barlangja” legyen. Sőt. Azt szeretnők, ha világosabban látná saját érdekeit, céljait, a materializmus veszélyét.

Kedves Barátom — szívem szerint inkább írnám így: Mesterem — ne haragudj, ha ebben az ügyben hol Castellinek, hol Torricellinek érzem magam. Én a dramaturgiát hivatásomul választottam, és sajnos, ehhez a pályához szükséges némi alkatomhoz nem illő prepotencia: tanácsokat adni nálam okosabbnak. De mit csináljak? A Bánk bán remekmű, de Bárány Boldizsár helyében úgy hiszem, okosabb tanácsokat adtam volna. Nem hajszálakon vitatkozunk mi? Nem tudlak — nem is akarlak — meggyőzni, hogy egyetlen sort is írj, amit nem érzel a magadénak. Érveim is nyilván gyöngébbek, mint a tied. Marad a puszta érzés. Az, hogy jóvátehetetlen hiba lenne, ha ezt a darabot nem tudnánk bemutatni. Inter duos litigantes — el vagyok keseredve.

De végül is, még mindig ez a kisebbik baj. A nagyobb az lenne, ha te lennél elkeseredve. Vagyis arra kérlek, hogy most még egy negyedórát szánj Galileinek, s ha a hegyek és a magány csakugyan nem tudnak jobb tanácsot adni, ird meg a többi darabot.

Öszintén írtam, hogy „hol Castellinek, hol Torricellinek” érzem magam. Akkor-tájt többször is beszélgettünk Bandival arról, hogy Németh alkalmasint inkvizítornak tekint bennünket, s a Németh-ügy félelmetesen kezd emlékeztetni a Galilei-ügyre. Főntebb utaltam már néhány hasonlóságra, s ezeknek számát igen könnyű lenne megtízszerezni. Egy lényeges mozzanat azonban hátra volt még, a testi szenvedés. Most megjött az is.

Levelemre sokáig nem jött válasz. Érdeklődni kezdtem telefonon és megtudtam, hogy Németh betegsége erősen rosszabbodott, orvosai mindenféle izgalomtól eltiltották, ne keressem. Aztán mégiscsak válaszolt, Ady-ligetről, április 13-án:

Leveledre rég tartozom a válasszal, a gyerekek is üzenték, hogy kerestél (kis Csillával beszéltél, aki maga sem tudja, hol vagyok s nyilván még a sziglieti utam hatása alatt Balatont mondott); de meg én is úgy érzem, kell néhány — hogy is mondjam — vigasztaló sort írnom, hisz igazságtalanság, hogy mindig azokat bántsa egy dolog kimenetele a legjobban, akikben lefolyása alatt is a legtöbb lelkiismeret dolgozott.

1. A betegségem. Lehet, riasztóbb hírek értek hozzád, mint amik az állapotomnak megfelelnek — s mielőtt Haynallal beszéltem, magam is sötétebben láttam a dolgot, mint most. Bár sötétnek így is elég sötét; a hypertonia essenciális maga is gyógyíthatatlan betegség — a szemfenék leletem igen korán mutat már arterioszklerotikus elváltozásokat. (Orvos van a családban, fölvilá-

gosít.) A redergán nevű értágító szer azonban elég jól hat, úgy hogy napi három-négy órát már dolgozni is tudok. Vérnyomást nem mértünk több mint két hete, de úgy érzem legalább 20 mm-t lejtött a kétszázról. Így hát van némi reményem, hogy befejezetlen, vagy éppen csak le nem gépelt munkáimat rendbe tudom szedni s azt, ami bennem nem az enyém, részben legalább nem kell magammal vinnem. Ez a fő — az, hogy a csőd nem az agy, hanem a szív felől fog jönni — már inkább szubjektív jelentőségű remény.

2. A betegség oka. Az, hogy a betegség a legnagyobb egészség közepette az utolsó félév izgalmai után következett be: igen kínálkozóvá teszi a következtetést — főként minthogy neurogén betegségről van szó — hogy ez az izgalom volt az oka is. Az én érzelmi életem és sorsom azonban fiatal korom óta bő munkát adott az érmozgató idegeimnek, az utolsó tizenöt esztendő óta állandó halál-készenlétben töltöttem, az utolsó három évben mint fordító többet dolgoztam, mint egész életemben bármikor, s e munka révén több megaláztatásban volt részem, mint harminc évi írói pályám alatt (pedig nem panaszkodhatom): tehát nem kell túlságosan marxistáknak lennünk, ha azt mondjuk, a Galilei-ügy csak az a plusz volt, amelynél a mennyiség minőségbe csapott át vagy biológiailag: az ingerek summázódtak. De még ha volt is jelentős része ennek az ügynek a betegségemben: egész baráti köröm, sőt részben a családom is osztozik a „felelősségben” — azok, akik a lelkiismeretet zaklaták azokkal, akik presencek. Vagyis a felelőségről nem érdemes beszélni.

3. A te szereped. Változatlanul meg vagyok győződve, hogy az egész ügybe, a dráma-bába buzgalma vitt, aki egy művet világra akar segíteni. Az, hogy eközben a szerep kissé módosult: — nem vagy egyedül, akivel ez megtörtént. Én igaz, azt vártam, hogy amikor a közösen kidolgozott művet visszadobják — s képtelen dolgokat kezdenek követelni, ti mellém álltok — úgy ahogy a végén Gyula mellém állt — s együtt utasítjuk vissza. Persze, látom a mentségek millióit — s azt is meg kell mondanom, hogy a te viselkedésed előnyösen ütött el az utolsó időben is a másik két partnerétől. Megnyugtatóan még azt is hozzáteszem, — hogy az egyetlen dolog, ami igazán rosszul esett, épp mert megszerettek — utolsó leveled — már akkor jött, amikor a baj megvolt s bajt nem okozott.

No de ennyi tán elég is a vigaszból (— amely persze nincs híjjával némi természettudományos igazságszeretnek). Most hadd felelek a leveledre. Én nemhogy a Galilei átdolgozásáról, bemutatójáról, de még magáról Galileiről sem akarok többet hallani — ennyit úgy hiszem megszolgáltam. Az az érv, hogy ti az „egyház és tudomány” harcát vártátok tőlem, én pedig a „pápa és Galilei” harcát adtam — azzal a megszorítással igaz — hogy engem Galilei történetében csakugyan elsősorban a hatalom és az igazságszerető ember harca fogott meg — bár feldolgozásomban sok más közt egyház és tudomány harca is benne van. Ha nektek minden áron *csak* az kellett: vissza kellett volna adni a darabot. Az én nézetem az, hogy a Galilei azon az alapon, amin Tamási regényei, első fogalmazásában is előadható volt — ha a két gondolkodás érintkező pontjait nézzük és hangsúlyozzuk. Sajnos, épp a vele való összehasonlítás bizonyítja, hogy úgy a hatóságok, mint a barátok, mondhatom, a nemzet részéről egészen más indulatok fogadták s kísérték az ő kísérletét, hogy írói helyét megint elfoglalja. S ennek én le is vontam a következményét! Nem akaratomban, valami makacs eltökélésben — hanem idegeimben. Gyula fölvetette a kérdést: mivel segíthetnének rajtam, nem lenne-e jó, ha egy régi művet kiadnák, abból egy évig megélhetnék. Az eszem helyesnek találja a tervet, (bár nem hiszek benne, hogy kivitelezhető) az idegeim azonban összehúzódnak: nem, akkor előről kezdődik a prés, ez a mondat, amaz az alak — inkább fordítani, akármilyen rosszul fizetett munka is az s akármilyen szegény is: folyton dorgált dolgozatíró deáknak lenni — életem és munkásságom után.

Szóval, igyekezd elfelejteni, kiheverni te is ezt a most épp két éves Galilei-kalandot. S a dramaturgiától se kedvetlenülítsen el; ez kivételes eset volt;

Gellért nagyon helyesen mondta még a nyáron: akárki más írta volna a Galleit, az úgy, ahogy benyújtottuk, átment volna.

Minden levelezés nehézsége abból fakad, hogy a partnerek nem lehetnek szinkronban egymással. A levél a napi hangulat lenyomata, a válasz jóval később érkezik, amikor esetleg más hangulat dominál. Németh kedélyállapota pedig különösen hullámlzó volt, egy-egy váratlan hír vagy esemény könnyen fölbillentette. Személyes találkozásnál az ember megérzi, miről beszéljen tovább, miről ne. Csakhogy akkor elzárkózott a találkozás elől. Ilyen levelet válasz nélkül hagyni viszont ugyancsak sértő lehet. Mindentudónak, távolba látónak kellene lennem, hogy olyasmit ír hassak, ami az érkezés pillanatában megnyugtatólag hat. Hosszú töprengés után április 21-én válaszoltam:

Napok óta zsebemben hurcolom leveledet, s foglalkoztat és napok óta csak most tudtam rászánni magam a válaszra. Minden alaposabb indok nélkül valami csodában reménykedtem: hátha örömhírt írhatok. Valami olyan érzés motoszkált bennem, hogy sikerül az illetékeseket jobb belátásra bírunk — s erről még ma is meg vagyok győződve; de olyan gyorsan még sem megy ez, mint szeretném, s tovább nem halogathatom a levélírást. Visszatartott persze az is, hogy egészségi állapotodban valamennyire mégis csak felelősnek érzem magam, s változatlanul úgy érzem, hogy bármit írnék is, az mindenképpen kivált valami újabb izgalmat. Nem tudtam, nem is tudhattam persze, hogy milyen állapotodban ér múltkori levelem, amelyben legfontosabbnak én az utolsó mondatot éreztem. Pontosan nem emlékszem már rá, de körülbelül ilyesmit írtam: ha semmiképpen nem tudod rászánni magad a változtatásokra, kezdj új munkába.

Félve írtam ilyesmit akkor is, félve írom most is. Azt ne értsd ebből, hogy lemondtam a darabról. Nem. Változatlanul azt érzem, hogy remekmű, s amennyire eddigi drámáidat ismerem, azok fölé magasodik. Változatlanul azt tartom, hogy végzetes kár nemcsak a te írói pályád, hanem az egész magyar drámairodalom szempontjából, hogy ezt a darabot most nem mutathattuk be. Érzem a felelősséget az utókor előtt, mert meg vagyok győződve arról, hogy ez a darab színpadra fog még kerülni, és nemcsak nálunk, s joggal hányják majd szemünkre, hogy hiszen kortársunk volt Németh László, miért nem dolgoztattuk. Mert az árnyalatok végül is elfakulnak, s bármi volt is a valóság, a tények nyelvén én is abba a táborba kerülök, amely ezt az író és ezt a művet mellőzte. De ez csak a szubjektív, s valljuk meg, kevésbé érdekes oldala a dolognak. Az érdekesebb mégis csak a te további programod.

Ilyen előzmények után — beleszámítva az elmúlt esztendőik idegfeszítő munkáit, amelyek intenzitásáról első találkozásunk idején csak epikus formában szereztem tudomást, s amelyek drámai módon csak most figyelmeztettek, kétszeres az aggodalmam, s még sem tarthatom magamban. A kontrollszerkesztők kukacoskodásait részletesen nem ismerem, a magunkét azonban igen. Akár volt bennük egy mákszemnyi igazság, akár nem, az akadémikuskodás és főként az ítélet nem állott arányban magával a művel. És most, amikor látjuk, hogy mire jutottunk, okosabbak lettünk? Attól tartok, hogy még mindig nem. Hát most, ha sem mi nem lettünk okosabbak, sem a te egészségi állapotodnak nem tett jót, ami történt, hogyan merjünk arra kérni, hogy mégis folytasd? Ne zárd magadba azt, ami még kikíváncozik, s amiről már beszélgettünk, a II. József, a Csokonai, a Rákóczi-darab, a csongrádi darab, meg a többi. Nem pusztulhat el, nem bomolhat fel az agyvelő, amelyben mindez együtt van. S ugyanakkor tudom, hogy a fokozott idegmunka most bizonyára nehezedre esik. S ugyanakkor semmiféle közvetlen biztosítékot nem tudok ígérni egy következő műre. Végre is az utókor, amelyben érzem, hogy nem csalódunk, szobrot emelhet majd neked is, mint Csokonainak, vagy Katonának, de ettől ma nyugodtan éhenhalhatsz.

És mégis. Az orvos nem tudom, mit szól, de én úgy hiszem, a munka tisztít is. Eltakarítja az útból a napi huzavonák apró hulladékát, s aminek ki kell ömlenie, kiömlik az. Ne rekeszd el. És nem ilyenfajta hulladék az is (részben) amit az orvos mond, s amit még, ismerve orvostudományodat, magad is hozzáolvasol és hozzáképzelsz? Én azt hiszem, beteg számára elképzelni sem lehet rosszabb olvasmányt orvosi könyveknél, mert azok nyomán nyilván fölfedez majd nemlétező tüneteket is. Leveled legmegrázóbb része az a tárgyilagos körleírás volt. Számomra nem vagy orvosi „eset”, de azt szeretném, ha a magad számára sem csak az lennél. Gyógyíthatatlan betegség csak egy van: az élet. A többiben nem hiszek. De ehhez az egyhez ragaszkodni kell, amíg dolga van az embernek, mondanivalója, kisugározni való energiája, vagy nevezd bárminek.

Ne haragudj, hogy ilyen megkésve, s ilyen kuszán válaszoltam. Nagyon remélem, hogy hamarosan rendbejössz és beszélgethetünk további munkáidról. Nem akarlak terhelni, vagy zavarni, de bármikor, ha kedved van ilyen természetű beszélgetésre, üzenj.

Nem üzent, nem felelt, mégis úgy hiszem, alkalmas pillanatban érkezhett levelem, akkortájt, amikor a *II. József* elkészült. Az itt említett többi darab sajnos terv maradt, viszont rövidesen megíródott a *Petőfi Mezőberényben*. Később tudtam meg, hogy a Galilei izgalma is drámákban vezette le: a *Szörnyeteg* és *Az áruló* az elmúlt tél folyamán született.

Egyidejűleg szóban és írásban minduntalan előkerült, szinte központi témává vált a hipertónia. Betegségét Németh harcnak fogta fel és védekezésül sajátos gyógy-módot kísérletezett ki, az „agydiétát”. Naponta többször megmérte vérnyomását, s ennek értékei alapján rangsorolta élettevékenységeit a sétától az alkotó munkáig, amelyre eszentül csak meghatározott számú órát szánt. Én őszintén szólva nemigen hittem ebben a gyógy-módban (egyszer még azt a megjegyzést is megkockáztattam, hogy dobja ki a vérnyomásmérőt), s inkább drámái után érdeklődtem: hátha valamelyiket be lehet illeszteni a pillanatnyilag reménytelennek ígérkező Galilei helyére. Az árulóról nem beszélt: abban az időben nyilván ő maga sem érezte bemutathatónak. A *Szörnyeteget* és a *II. Józsefet* azonban még a nyáron elolvashattam, s később sikerült mindkettőt fölvetetnem a Nemzeti műsorára. De akkor mindkettőnél számítani lehetett olyanforma akadémikuskodásra, mint amilyennel a Galilei esetében találkoztunk, s ezt a harcot nem mertem előről kezdeni.

Rövidesen amúgy is megcsillant a Galilei bemutatásának lehetősége. Ez a március elején nyilvánosságra hozott, az irodalom kérdéseire vonatkozó párthatározatnak, s a hónap végén megtartott, hasonló szellemű III. pártkongresszusnak volt köszönhető. Május elején Gellért fölvetette a Galileit a következő évad műsorára, amit Major azzal a megjegyzéssel vett tudomásul, hogy ebben az ügyben változatlanul a minisztériumé a végső szó, és döntésre csak júniusban számíthatunk.

Bizakodó híradásunkat Németh szinte az egészsége ellen irányuló merényletnek érezte, noha a színház most már minden további változtatásról lemondott. Ennek előrebocsátásával beszélgettünk még egyszer a Castelli-ügyről, amelyet Németh így összegezett: „Az volt a kívánságotok, hogy egy amúgy is meglevő motívumot, amelyet én fuvolára irtam, hangszereljem harsonára.” A darabra vonatkozólag pedig ezt mondta: „Tekintsetek halott szerzőnek; a darab készen van, bemutatható, amint nyomtatásban megjelenik, addig azonban nem.” Major utolsó nyilatkozata óta nem lepett meg ez a döntés, de mégis rosszul esett, mert bizalmatlanságnak éreztem Gellért Bandival szemben. Előttem egy pillanatig sem volt kétséges, hogy ő a saját művészi eszközeivel az írói szándékot fogja szolgálni és tovább vinni. Németh azonban ragaszkodott föltételéhez.

A közlés egyébként már egy éve szóba került, de az elsőbbség nem, legalábbis nem ilyen határozott formában. Akkor megkerestem Király Istvánt, hogy egyezkedjünk: a darab a Nemzetinek készült, érje be azzal, ha a Csillag csak a bemutató után közli. Azzal válaszolt, hogy az újdonság varázsa a folyóiratnál épp oly fontos,

mint a színházban. Most fordult a kocka, s arra kértem: közölje minél hamarabb. De Király sajnálkozott: ugyanaz az erő, amely az előadás útjában áll, ebben a pillanatban a kiadást is lehetetlenné teszi.

A nyár folyamán érezhetően enyhült a színház műsorpolitikájára nehezedő nyomás és így a közvélemény hatására hétéves tilalom után ismét műsorra tűzhattük *Az ember tragédiáját*. Október végén megkezdődtek a próbák Major, Gellért és Marton vezetésével. Röviddel ez után alakult ki a további műsorterv: 1955 januárjában. Gellért hozzáfoghat a Galilei előkészületeihez és próbáihoz, ez lesz a következő bemutató a Katona József Színházban. Erről azonban az író is tájékoztatni kell: meglátogatni és feloladni a nyári tilalmat, mert nem akarjuk az előadást a kiadástól, egy rajtunk kívülálló tényezőtől függővé tenni.

Ezt a látogatást Németh is leírta; az én emlékezetemben egy-két részlet másként él. November közepe táján hívtam föl a feleségét, Ellát, s amikor kiderült, hogy Németh Hódmezővásárhelyen tartózkodik, kocsit kellett szerezni, időpontokat egyeztetni. Ella jelezte, hogy ő is szívesen velünk tartana. De az utolsó nap Bandinak valami más elfoglaltsága támadt, s az utat inkább elhalasztotta volna. Ella viszont nagyon számított rá, s így végül abban maradtunk, hogy mivel úgyszólván egyszerű formalitásról van szó, hadd képviseljem egymagam a színházat, Bandi helyett viszont hadd jöjjön a kirándulásra Lilla, a felesége, a Művelt Nép című lap munkatársa. (Írt is erről az útról egy rövid beszámolót.) Németh jól emlékezett Lilla szöke „tündérszörényére”, de Bandi személyét utólag illeszthette a képbe. Ugyancsak jól emlékezett az Ella hozta sütekre, felvágottakra. A táskából elővarázsolt fejedelmi ebéd nekem is feltűnt, mert valahogy aránytalanul bőkezűnek éreztem. A megfejtés az önéletrajzi följegyzések alapján kínálkozik: a házastársak hónapok óta nem éltek együtt. Nézeteltérésük valamelyest rendeződni kezdett Némethnek egy pesti útja alkalmából (amikor Királlyal is találkozott), s tán ennek lehetett folytatása Ella útja és a kibékülést jelző lakoma.

Kiruccanásunk során szóba került a másik két darab, a készülő Shakespeare-fordítás, de a Galilei ügyében nem sikerült érdemleges eredményt elérnem. Németh ragaszkodott nyári föltételéhez, hogy az előadást az előzetes megjelenéshez köti. Viszont ennek megnöttek az esélyei: októberben megerősítették a tavaszi párthatározatot, s Király jobban bizakodhatott, határozott ígéretet tett. A Galilei valóban megjelent a Csillag 1955-ös januári számában, amelyet egy-két nap alatt elkaptok. Hasonlóan hatalmas, szinte botrányos sikere volt január 7-én a Tragédia-előadásnak. Ettől fogva a színház pénztárától a Corvin áruházig kígyózott a jegyváltók sora.

Volt azonban egyéb, ellentétes megnyilvánulás is. December végén a Szabad Nép közölte Bóka gyilkos kritikáját Németh másik darabjáról, az időközben megjelent Petőfiről. Illyés egy válaszcikkben ugyanott visszautasította a méltatlan vádat, de röviddel utóbb a főszerkesztő, Horváth Márton egy újabb cikkben Némethet marasztalta el.

1955

A színház az éles viták ellenére sem állt el tervétől, amit Németh részben annak a híresztelésnek tulajdonított, hogy darabját Rákosi is elolvasta és tetszett neki. Kizártnak ugyan nem tartom, de valószínűnek sem, hogy ennek a szóbeszédnek fontos szerepe lett volna a színház döntésében. Major pártkapcsolatai révén könnyen megtudhatta volna az igazságot, amelyet egy fél évvel később maga Rákosi mondott az írónak. Az, hogy a színház bemutathatja a Galileit vagy sem, a kultúrpolitika függvényévé vált, vagyis a pártvezetésben mutatkozó ellentéteket tükrözte, a jobb- és baloldali pillanatnyi erőviszonyait. Amikor a színház január 29-én ismét műsorára tűzhatta a darabot, lemondva minden további írói munkáról, akkor „baloldali elhajlásnak” minősült a Rákosi-féle vonalvezetés.

Segítségnk ígért Veres Péter elismerő cikke a Galileiről a Csillag februári számában, noha óvatosan megemlíti, hogy a Torricelli-jelenetet az írónak is, a művészegyüttesnek is még egyszer át kell gondolnia, s bőven foglalkozik azzal az állítással, hogy Németh minden művében önmagát írja meg. Itt a legkevésbé: vala-

mennyi alakja közül Galileit sikerült a legjobban objektíválnia. Utólag meggondolva alig hiszem, hogy ez a védelem akkoriban csakugyan használt volna az előadás esélyeinek. Ami idáig irodalmi körökben folyó sustorgás volt, most — igaz: cáfolat formájában — széles körű nyilvánosságot kapott. Olyan időszakban, amikor a közvélemény még egy influenzajárványról is először a cáfolatból értesült.

A döntés ugyan változatlanul a minisztériumtól függött, de most jobb esélyekkel fordulhattunk oda, mert időközben a színházi osztály vezetése új személy kezébe került. Gellért előterjesztette a szereposztást: Galileit Bessenyeivel óhajtja játszatni. Egyidejűleg Marton Endre vállalta, hogy terven felül előkészíti García Lorca darabját, a Bernarda házáét. Erre a darabra irodalmi értékein kívül is nagy szüksége volt a színháznak, mert csupa nő játszik benne, s ezzel megoldódik egy hosszabb ideje mutatkozó belső probléma: szerephez jutnak a kevésbé foglalkoztatott kiváló színésznők.

Február 7-én (vagy egy-két nappal utóbb) tartottuk meg a Galilei olvasópróbáját, amelyre Németh is eljött és felolvasta a *Galilei együttesének* szóló írását. Színesen ismertette a darab kialakulásának történetét, Galileiről pedig elmondta, hogy az újkori természettudományos gondolkozás mitikus ősenek tekinti. Íróilag az vonzotta leginkább ehhez a történethez, hogy az igazság kimondásának kényszerével foglalkozhatik, amelyet már eddig is több darabjában próbált más-más oldalról megvilágítani. Bár a közösség igazi érdeke az igazság elismerése lenne, ezt meggátolja az „emberi örültség”. Viszont az előadó együttes ne vigye túlzásba ezt a motívumot: minden egyes szereplő úgy érzi, hogy neki igaza van, amint hogy a maga szempontjából csakugyan igaza van. Végül szólt a darab körül kialakult atmoszféráról, megcáfolva a kétirányú vádakát, amelyek abból eredtek, hogy bennfentes literátorok mást akartak kiolvasni a műből, mint ami valóban volt benne. Az egyik tábor önvallomást a Galilei ürügyén. „Önök azonban higyjék el nekem, amit az ártatlan néző is elhisz, ha egyáltalán kedvére lesz a darab, hogy a Galilei Galileiről szól, egy öreg emberről, aki nyugalmánál jobban szerette az embereket, s amire szegényeknek oly nagy szükségük van: az igazságot.”

Néhány napos szünet után folytatódtak az előkészítő munkálatok: díszlet- és jelmezbeszélések s egy vetített képes művelődéstörténeti előadás Galileiről és koráról. Február 21-én indultak meg a rendelkező próbák, amelyeket Gellért a szoktnál is nagyobb gonddal vezetett. Nem elégedett meg a legfontosabb mozgások beállításával, hanem minduntalan megállt kielemezni, tudatosítani a legfőbb mozzanatokát. Az ilyesmi máskor az asztali próbákban volt szokás, de legutóbb, Az ember tragédiája alkalmából kiderült, hogy a viták könnyen elkanyarodnak és tudálékos bölcsködéssé fajulnak. Most új módszert vezetett be. A rendelkező próbán minden jelenet konkrét problémákat vet föl, csak az érdekelt szereplők vannak jelen, könnyebb a lényegre szorítkozni. A közös munkával kialakított jeleneteket aztán többször is megismételtette. Ma is fülemben cseng az első hangütés, Bereik Katié, a kis cselédlány, Giulietta szerepében, rajongó álmélkodása, amely előkészíti az öreg tudós beléptét.

Március 12-én volt az utolsó rendelkező-javító próba, s a Galilei hirtelen lekerült a műsorról. Nem tudom, pontosan mi történt, csak nagyjából: hivatalos körökben mind a Galilei ember tragédiája színházi, mind a Galilei sajtósikerét — egyéb jelenségekkel együtt — jobboldali elhajlásnak minősítették, s hamarosan az a döntés született, hogy a Tragédia előadásait feltűnés nélkül meg kell ritkítani, a Galilei bemutatóját pedig későbbi időre halasztani, s a Bernarda háza került színre. Noha a színház vezetősége hangsúlyozta, hogy nem a Galilei helyett, mert az változatlanul műsoron marad, ezt nemigen hittük.

Major személyesen akarta közölni az íróval, mi történt, Németh azonban elhárította ezt a találkozást. Így március 28-án levélben fejezte ki sajnálkozását, hogy a lelkes hangulatú próbákat abba kellett hagyni. „De ez a fájdalmas tény számunkra összefüggéseiben érthetővé válik: függvénye a kultúrpolitikánknak, amely maga is

függvénye az országos és világpolitikának. Közös érdekünk, hogy a Galilei olyan időben kerüljön színre, amikor semmiféle ellenséges belemagyarázás nem fenyegeti.”

Amire a levél céloz, a „levegőben” volt, s néhány nap múlva nyilvánosságra került: újabb politikai fordulat értelmében jobboldali elhajlásnak minősült az eddigi irányzat, s ezt pecsételte meg április elején egy újabb kormányváltozás. Ezzel a kulturális határozat is érvénytelenné vált. Az írószövetség pártszervezete ugyan berzenkedett ez ellen, ami a közvéleményt eléggé fölkavarta, de a tényeken nem változtatott.

Az ismét megerősödött Rákosi július 3-án magához hívatta Némethet, s beszélgetésük során sok egyéb között a Galilei ügye is szóba került. Németh önéletrajza szerint a darabot Rákosi valóban megkapta, Kállai Gyulával olvastatta el, s az így referált neki: „A darab irodalmilag jó, de számos célzás van benne, amit a fasizmus alatt a fasizmusra értettek volna, de minthogy népi demokráciában élünk, arra értenének.”

Ez a vélemény megmagyarázza, miért kellett a próbákat megszakítanunk, a látogatás ténye azonban — akkortájt más írók is kaptak hasonló meghívást — arra vall, hogy Rákosi kénytelen volt revideálni korábbi nézeteit és szövetségeseiket keresett a mind feltűnőbbben elégedetlenkedő írók között. Noha május óta ismét az ő embere ült a miniszterelnöki székben, a felső vezetést bizonytalanná tették az olyan külpolitikai események, mint Hruscsov kibontakozó új irányvonala, látogatása Titónál és a két párt megegyezése.

Október végén kitüntetett írók és művészek egy csoportja, köztük Major Tamás is, a pártvezetőséghez intézett memorandumban tiltakozott az irodalom szabadságát sértő antidemokratikus, adminisztratív eszközök alkalmazása ellen, kiemelve Az ember tragédiája ügyét és a Galilei levételét a Nemzeti Színház műsoráról. Ez látszólag a párt belügye volt, hiszen a nyilatkozatot kizárólag kommunisták írhatták alá. Elintézésül a vezetőség pártellenesnek minősítette a memorandumot, s az aláírók jó része aláírásának visszavonására kényszerült. Ám az ügy valójában ennél általánosabb, szélesebb körű elégedetlenség jeladása volt, amit csak ideig-óráig lehetett a formák határain belül rekeszteni. A Galilei sorsa pedig hozzákapcsolódott az országos ügyekhez, része lett egy megmozdulásnak, amelyhez idáig semmi köze sem volt.

1956

A mű történetéhez hozzátartozik fogadtatása: megértette a kor az üzenetet, amely elsőtől hozzá szólt, vagy sem, vagy esetleg félreértette? Így, noha hónapokig látszólag semmi sem történt a Galilei ügyében, röviden mégis szólni kell a korról és a légkörről, amely e hónapok alatt átalakult.

A változások mélyreható elemzése meghaladja képességeimet. A legfontosabb eseményt Németh önéletrajza így rögzíti: „1956 februárjában lefolyt a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusa. Én legelőször csak úgy vettem róla tudomást, hogy azok a képtelen kommentárok, reménykedések, amelyek művész- és író-társaságunk történeti iskolázatlanságát bizonyították, most mind e körül csapongtak. Különösen arról a zártkörűbb pártértekezletről volt szó, amelyen Hruscsov bírálta meg nagy elődjét, s amelyről a külföldi rádióhallgatóknak persze igen részletes, bár eltérő értelmesülésük volt. Sztálin ezekben a beszámolóknak olyan rémtettek hősévé vált, amelyekhez a Tacitusban leírtak úgy viszonylottak, mint a római birodalom és technikája egy mai világbirodaloméhoz.” A hivatalos közlésekhez képest „szelíd roszszállásnak” minősült Németh régi cikke, s ezzel elhárult a Galilei útjából a legfőbb akadály.

Dióhéjban néhány további esemény. A párt központi vezetősége július 18-án fölmentette Rákosit első titkári tiszte alól, s ő elismerte a személyi kultusz és a szocialista törvényesség terén elkövetett hibáit, amelyek akadályozták az építő bírálatot és súlyos károkat okoztak. Ugyanez kapott hangot a már korábban említett memorandumban, majd még élesebben a Petőfi-kör sajtóvitáján, június 27-én. A törvényesség megsértése elsősorban a Rajk-ügyre vonatkozott, amelyet — mint ez már a Hruscsov—Tito találkozás óta sejthető volt — revízió alá kellett venni. A személyi

változás természetesen tovább gyűrűzött, megélnékült a rendszer hibáinak bírálata, főként az Irodalmi Újság lapjain. Szeptember 17-én az írószövetség vezetőségébe beválasztották Németh Lászlót. Október 6-án került sor Rajk rehabilitására, hamvainak ünnepélyes temetésére, amelyet kisebb tüntetések követtek.

Ebben a légkörben magától értetődött, hogy a Galileit harmadszor is másorra lehet tűzni. Szeptember 5-én rögzítettük, hogy a Katona József Színház első bemutatója a Galilei lesz; 18-án előről kezdődtek a próbák, részben új szereplőkkel. Most már lényegesen kevesebb rendelkező próbára volt szükség, szeptember 29-től emléképróbák folytak. A címszerepben megmaradt Bessenyei Ferenc, s jóleső meglepetéssel tapasztaltam, hogy rögtön teljes szereptudással jelent meg, a nyáron az egészséget megtanulta. Magyar színész ilyesmire vajmi ritkán kapható, állítólag azért, mert könnyebben rögzítődik az emlékezetben a szöveg, ha rögtön mozgásokkal, rendezői utasításokkal társul. Ez bizony gyakran a lustaságot takarja és sűrűn előfordul a szövegtudás bizonytalansága még az utolsó héten, sőt a bemutatón is. Bessenyei azonban nemcsak a szerepért és az íróért lelkesedett, hanem az ügyért is, amelyet annyi viszontagság után végre szolgálhat. Gellérttel nagyszerűen megértették egymást, s most olyan bravúros alakításra készült, mint amilyen a még mindig játszott Kossuth volt.

Az előadás kitűnően sikerült, megérdemelte a sikert, amely két éven át, 108 estén szegődött mellé. Ebből Németh egészében egyet sem látott, csak a főpróbát, s a bemutatón tán két felvonást. A többi előadás sikeréről rokonok, barátok tudósították, s időnként én is. Meghívtam a 25. előadásra, de nem jött: a füredi szívkórházban kezelték. 1957-ben Kossuth-díjjal tüntették ki, főként az Égető Eszter és a Galilei megírásáért. Júniusban volt a darab 50. előadása, de maga helyett üdvözlő sürgönyt küldött az együttesnek, s nekem egy levelet:

...Ezzel úgy hiszem, le is zártam színdarabírói pályámat, legalább is annak a színházakkal kapcsolatosa felét. Nem tudom elképzelni, hogy egy színház kapuján, nem mint író — de néző is, valaha belépjek. Örülök, hogy az örök istenhozzádot épp neked mondhatom, aki több jóakarattal mint szerencsével, szinte egyedül próbáltad „könyvdramáim” s az „eleven” magyar színpad közt a távolságot áthidalni.

A siker végigkísérte az 1957/58-as évadot, s június 24-én ünnepeltük a 100. előadást. Erre sem hagyta el sajkódi tanyáját, hanem inkább levelet írt:

24-ére nem megyek fel; nem hagyom el többé ezt a telepet. De meg furcsa is lenne most ünnepelnünk a Galileit, amikor végleges, hivatalos elítélésének (a megalkuvás drámája) a kézírata már a kezemben van.

A jubileum velem is összeállított egy kis mérleget. Az egyik oldalon ott van a Te első, örömtől meleg leveled; szentendrei brigádmunkánk, szívós igyekezetetek, hogy a darabot mégis bemutatthassátok, Bessenyei és Rajz szép alakítása, az egész együttes lelkesedése — (s bár tán mást kerestél a darabban, mint amit én adni akartam) a közönség kitartása. Végül is ez az egyetlen darabom, amelyet annyian néztek meg, mint amennyi néző egy jobb darabnak kijár.

A másik oldalon ott van a prés, melybe e darabbal kerültem, egészségem, melyet barátaimnak és ellenségeimnek ennek a darabnak az ürügyén sikerült megroppantaniuk, a beteget éveken át nyugtalanító huzavona, a politikai heccé váló bemutató, Brecht rámolvasása, most a hivatalos megbélyegzés — s ami engem legjobban zavar: hogy ez az egyetlen munkám, amelynek végső kicsengetésében külső nyomásra megváltoztattam. (Mert én az első változatot tartom ma már az igazi negyedik felvonásnak s ha valaha felújítanák, ezzel kéne játszani is.)

Ez a mérleg, — ítéld meg van-e sok okom ünnepelni vagy éppen ünnepeltni magam; ezt, úgy hiszem, Major is érzi (idáig nem kaptam meghívót az előadásra) s az együttes is méltányolja, ha kellő óvatossággal megmagyarázod nekik. Feleségem mindenestre ott lesz s talál tán alkalmat, hogy köszönete-

met kifejezze nekik — s neked és átadja a Romain Rolland-könyvet, édesapád értékes segítségét egy soha el nem készülő drámához...

A levél jól jellemzi íróját, mégis kívánczok hozzá két megjegyzés. A Galilei megjelenése óta a magyar drámairodalom egyik kimagasló alkotásának számít. Ismertetni, értékelni, elemezni, vitatni fogják, mint a világirodalom megannyi más alkotását. Ezt a sort Veres Péter indította el a Csillagban, folytatta Hermann István ugyanott, s ezt vitte tovább a levélben említett tanulmány, Rényi Péter írása a Nagyvilágban, majd ugyanott Gellért Oszkár cikke. A vita nyilván a jövőben sem fog abbamaradni, de ennek csak áttételes hatása lehet az előadásokra: több-kevesebb ötletet adhat későbbi rendezőknek. Rényi cikke saját véleményét tükrözte, s nem volt „hivatalos megbélyegzés”, aminek ekkor már értelme sem lett volna. A Galilei nem emiatt került le a színház műsoráról, hanem azért, mert egyszer minden előadás betölti hivatását. Több, mint száz előadás, közel ötvenezer néző — ez operettmértékkel is jelentős siker.

Ami pedig a színpadtól való végleges búcsúvételt illeti, az említett könyv Romain Rolland levelezésének Indiára vonatkozó gyűjteménye volt. Előtanulmány Németh készülő Gandhi-drámájához.

Az előadások légkörére a templomi áhítat volt jellemző, csak a felvonásvégeken csattant föl a taps. Ilyenkor volt lemérhető a darab szorosán vett írói, művészi értéke.

Gellért nagyszerű rendezését ma már sajnos nemigen tudom rekonstruálni. Emlekezetem fogyatékos, följegyzés alig maradt róla, s művészetét az jellemezte, hogy ő maga szinte eltűnt az előadás mögött. A néző úgy érezte, hogy minden mozdulat és hangsúly magától értetődő, nem is lehet másként. Más rendező gyakran különleges ötletekkel hívja föl a figyelmet saját munkájára. Gellért inkább a kevésbé feltűnő, de jóval nehezebb utat választotta: fáradságos munkával kereste meg azt az optimumot, ami a szerep igényeiből, a színész képességeiből és fizikai adottságaiból kifejthető.

Nagy gondal tervezte meg a játékteret, amelyet aztán képzőművészetileg Varga Mátyás valósított meg. De Varga az első felvonásban a Medici-villa loggiáját híven akarta reprodukálni, háttérben a zöldellő tájjal. Gellértet jobban érdekelte a dráma vizuális indítása, s a középső oszlopnilyásba más látványt rendelt: a Szent Péter-templom kupoláját, Róma, a pápaság, az egyházi hatalom jelképét. Mérnöki pontosságot kívánt a szent törvényeszk tárgyalótermének alaprajza. Nemcsak tíz bíborost kellett rangjához méltó trónuson elhelyezni a kicsi színpadon, hanem rajtuk kívül ügyészt, ügyvivőt, írnokot, szakértőket, porkolábot, szolgát — és persze kellő játékteret biztosítani a főszereplő vádlottnak. A bíborosok egy része néma szereplő; számos eldobott alaprajzi vázlat után kettő közülük — trónjával együtt — kimaradt. De a többi sem helyezkedhetik el a nézővel szemközt — ez lenne a legfontosabb — mert akkor a főszereplőnek feljűk kellene fordulnia, háttal a nézőnek.

Történeti tárgyú darabnál a legtöbb rendező számos eszközzel igyekszik fölhívni a közönség figyelmét, hogy „a te ügyedről van szó”. A Galileinek azonban valamilyen érzetűk véstjűslő aktualitását, s Gellért meghagyta a jelmeztervezőknek, Laczkovich Piroskának, hogy mindenkit korhűen öltöztessen. A világi szereplők ruházatához bő választék kínálkozott barokk festményeken, a testőrökéhez a Michelangelo tervezte egyenruhák közt. De a klérust sem szabad uniformizálni, már csak azért sem, hogy vizuálisan is érzékelhető legyen az írói szándék, az egyházon belűli ellentmondások szűvevénye. Szembeszűkűen más csuhát hord a bencés Castelli, a két dominikánűs és a jezsuita, de mi legyen a bíborosokkal? Itt a vűrűs szín különbűzű árnyalatai adják az eltérűseket, a ruhák más-más anyaga és szabása, a fejfedűk, a sima vagy prűmmel szegett palástok. Elsű pillantásra mind egyforma, s utűbb kiderűl, hogy egyűnűsege, vagyoni helyzete mindegyűknek más.

Rűgi szűnházűi mondás, hogy a darab sorsa a szereposztáskor dűl el. Nagy szeűműlyzetű daraboknál rendszerint kompromisszumot kell kűtni az írói látomás és a szűnház lehetűsegei között. A szerepeket az adott társulat tagjai közt kell kiosztani,

s nem lesz, nem is lehet minden alakítás telitalálat. S még az egyéni adottságokon túl hány mellékszemponttra kell tekintettel lenni! Például a drámai egyensúly miatt igen fontos, hogy Sinceri páter, az ügyész, kemény, könyörtelen, nagy formátumú egyéniség legyen, puszta megjelenése is vészajtó. Viszont a szerep igen rövid, színész számára kevéssé csábító. Gellértnek mégis sikerült megnyernie Várkonyi Zoltánt, néhány, a szerepéhez illő többletmondat árán, amelyeket átvehetett partnerei szövegéből. Nyúlfarknyi szerep Inchofer atyáé: felmondja szakértői véleményét a törvényszék előtt. De szelleme végigvonul a darabon: korlátozt és kérlelhetetlen német jezsuita, mindenféle haladás kerékkötője, maga a két lábton járó dogma. Egyetlen jelenetében attól válik jelentőssé, hogy a jól táplált, életveg olasz kardinálisok között a feketébe öltözött, rekedt, csont-bőr Baló Elemér játssza.

Változatlanul hálás szerepnek bizonyult Giuliettáé, a cserfes, melegszívű szobalányé, akit az első kiosztástól eltérően a még főiskolás Margittai Ági személyesített meg. Parányi szerep, de teljes ember, s a dráma szempontjából igen fontos, mert azt mutatja be, hogy az öreg Galilei bájjával mindenkit megbabonáz, aki a közelébe kerül. Ugyanezt fejezi ki a szent törvényszék egyik órének, Landolfónak az alakja. A szintén kezdő Horváth József kiválóan formálta meg ezt a mackómód emberséges, melegszívű katonát. Hálásnak bizonyult a toszkán követ, Niccolini szerepe, amikor röviddel a bemutató után Apáthi Imre kezébe került. Jó modorú, valójában üresfejű diplomata, aki fejedelme megbízásából és felesége kedvéért hordozza csak szívében Galilei ügyét, amely az ő felfogása szerint értelmetlenség, nem éri meg a vele járó megpróbáltatásokat, amelyeket némi simulékonysággal könnyen el lehetne háritani. Kifűnő figura az írnök, a szent törvényszék besúgója. Rajz János elvetélt művészt, testi-lelki nyomorékot mutatott be, sajnálatra méltó emberférget, aki bár eladta a lelkét, mégsem vonhatja ki magát Galilei varázsa alól. A per ügyvivőjét, Maculano páterét Mányai Lajos alakította, s kiválóan érzékeltette, hogy egyszerre terhes és hízog számára a megbízás: bíraskodhatik egy nála jóval értékesebb ember fölött. Hivatala azonban akkor válik igazán keservessé, amikor kiderül, hogy viszonylag humánus ígéretei semmit sem érnek, lélektelen alkatrésznek kell lennie egy óriási gépezetben. A hű barát, Castelli apát, s a főúri főpap, Barberini bíboros alakja színesebb előttem, mint ahogy színpadi megvalósításuk sikerült.

Ezek az alakok az író elvei szerint csak másodlagosan vannak kidolgozva. Egyéniségüknél fontosabb drámai funkciójuk: alkalmat adnak a főszereplő „lelki megtöretésének” bemutatására. Ugyanez megfordítva annyit tesz, hogy itt minden motívum Galileihez és ügyéhez kapcsolódik. A drámában övé az abszolút főszerep, ami a hatalmas szövegmenyiségen is lemérhető. Persze nem ez a külsőség a döntő, hanem ami mögötte van, a százféle árnyalat, amely Galilei egyéniségét színezi.

Bessenyei nagy lelkesedéssel és érthető szorongással vágott neki a feladatnak. „Eddig többségükben olyan szerepeket játszottam — mondotta —, ahol a robusztus termet, a dinamikus hangerő, a hősiesség volt a szerepek jellemző vonása. Galileiben testetlennek kell lennem. Olyan öreg, gyors beszédű, heves olasz, aki végtelenül okos, nagy tudású.” Valóban, mintha megtöpörödött volna, alacsonyabb lett, öregebben megroggyant, s mozgásán az a küzdelem volt érezhető, ahogy a megkopott testű vénnek a fiatalságot próbálják mímelni. Szeme gyanakvóan, vaksin hunyorgott, s csak egy-egy pajzán emlék, vagy apró ravaszkodás csillantotta föl. Galilei csakugyan öreg és törődött, ám ezt időnként a valóságon túl is megjátssza, hogy ezzel az apró hamissággal könnyítsen sorsán. Ilyenkor panaszkodásába némi színészkedés vegyül. Ez a ravaszkodás meglehetősen átlátszó és naiv; sokkal nehezebb megteremteni a lélek mélyén székelő bölcsesség, tudás hitelét. A földforgás tana, a mechanikai fölfedezések ismertetése a színpadon nem tartalmával kelt érdeklődést, hiszen a közönség számára ezek már az iskolában megunt tudnivalók. Egyfelől a fellobbanó indulat hitelesíti, hogy itt valóban nagyszerű újdonságokról van szó, másfelől az a varázsló, ami ebből az emberből árad, s ami a barátokat bámulatra, az ellenségeket elismerésre készíti. A tudós szuggesztivitását a színész szuggesztivitása helyettesíti: a közönség nem igazukért teszi magáévá a tanokat, hanem mert Bessenyei vonzóerejének hatása alá kerül, ugyanúgy, mint a szereplők az öreg tudóséra.

Ez a szenvedély az általános, épp ezért közérthető „igazság” kérdésében csúcso-
sodik. Másodrendűvé fakul, hogy forog-e a föld vagy sem: egy igaz ember áll szem-
ben az igazságot el nem ismerő hatalommal. Az igazság aggályoskodva, panaszosan
szólal meg Bessenyei száján Castelli előtt, színészkedő körmönfonsággal, amikor
először találkozik Maculano páterrel. A börtön megfélemlíti, de önérzetét is föl-
ébreszti, s az engedékenységre biztató diplomata jelenlétében a dacot is. Az igazság-
nak önérzetes-indulatos és okos-diplomatikus védelme küzd az ügyvivő és az ügyész
jelenlétében. Végül egy ernyedt kompromisszum születik, amit a felvonás végén az
indulat paroxizmusa cáfol meg: Bessenyei a fölragadott gyertyatartó lendületes
körbeforgatásával harsogja — szó nélkül —, hogy „mégis forog”.

Az inkvizíciós tárgyalás méltatlansága ismét fölkelte a dacot, a kínvallatás válla-
lását, aztán a hóhér kezéből szinte új ember zötyten az aláakott székbe. A meggyö-
tört öreg töredelmes vallomását nemcsak saját fájdalma színezi, hanem a közösségért
érezett részvét: ellenfelei konokságukkal épp azt veszélyeztetik, amit védeni akarnak,
az emberiség ügyét. Az utolsó felvonást Bessenyei ismét a színészkedő, szinte nya-
fogó öreg bemutatásával indítja. Önigazolásra van szüksége, hogy tanainak megtaga-
dásával nem vétett, hanem használt az emberiségnek. A megnyugtató válaszoktól
fokozatosan éled, fiatalodik, régi indulata, önérzete is visszatér. Ezt roppantja szét
Torricelli. Végül el kell jutnia a fájdalmas, torokszorító fölismeréshez: ő sem pótol-
hatatlan, az erkölcsi törvény alól pedig ő sem kivétel.

Az előadásnak ezeket a művészi kontúrjait Gellért oly szilárdan rajzolta föl a
próbák során, hogy később sem fakultak meg. De az igazsághoz az is hozzátartozik,
hogy a bemutató fergeteges sikere nemcsak ennek volt köszönhető.

A közönség zöme bennfentesekből állt. Az író barátai, íróársai, színházi embe-
rek, a sajtó képviselői. Valamennyire csaknem mindenki tudott az előzményekről, s
akár őszintén, akár színből, de tüntetésszerűen ki akarta nyilvánítani örömét, hogy
végre sikerült áttörni a tilalmakat. Főntebb jeleztem, hogyan vált szinte észrevétlenül
Galilei alakja Némethéhez hasonlónak: író, akit írói becsület köt, s ezért érzi tortúrá-
nak, amit kívánnak tőle, írásának megtagadását. És megfordítva: hogyan alakult a
jelen, az előadás körüli bonyodalom olyanszerűvé, mint amit a régmúltban játszó-
darab bemutatott. Az előadás ugyan semmiféle eszközzel nem hangsúlyozta a hason-
lóságot, de a közönség ezt akarta, tehát ezt látta-hallotta. Minduntalan aktuális ér-
telme támadt egy-egy mondatnak, s fölszisszenés, helyeslés, nyíltszíni taps volt a
válasz. Mert ha így *akarjuk* nézni, a darab csakugyan tele van aktuális célzással.
Csak néhányat, ízelítőül:

— Szívesen vennék egy látcsövet, amellyel olyan századba látni, ahol az igazság
meglátásával véget ér a tudós dolga, s az igazságnak, hogy élhessen, nem kell
hazudnia.

— Az írásban, akármilyen körütekintők vagyunk, van valami holdkórosság, nem
lehet egyszerre írni s óvatosnak lenni.

— Hogy lehet egy ilyen könyvet, mint a „Két nagy világrendszer” jóvátenni?
Megesküdjek, hogy a világ úgy van alkotva, ahogy P. Scheiner zagyva könyve el-
képzeli?

— A szatócsot Szent Péter sem kötelezheti arra, hogy hamisan mérjen; hát a
tudóst, akire fiatalemberek százai néznek, hogy egy érvnek nagyobb súlyt tulajdonít-
son, mint amit esze aranymérlege mutat.

— Hazugság azt vallani, amit én nem hiszek.

— Törjük el a tollat, hogy megmentsük a fejet.

— Az ember szorultságában ne írja meg másképp, amit ha hibásan is, de szaba-
don fogalmazott.

— Akit ragaszkodása az igazsághoz egy boldogtalan korban hazudni kényszerít,
annak nincs többé megállása, újra és újra hazudnia kell.

— Megesketnének arra, hogy amit gondolok, nem gondolom?... De hiszen most
mondtam el, hogya csak eszem egész szövést föl nem bontják s újra nem szövik,
én ebben a kérdésben hallgathatok, de mást nem gondolhatok.

Ezek a kiragadott mondatok — s számukat könnyen lehetne szaporítani — egyenként robbantak, mint a petárdák. Ám a légmentes cselekmény egésze, szinte minden fordulata feszítette, mert földidézett hasonló, életbeli mozzanatok. Az egész vesszőfutás a könyv miatt, az átíratás óhaja, az ügyvivő viszonylagos engedékenysége, amit mint elégtelent hazudtol meg a felsőbbség, az előre meghozott ítélet, amelynek aláírását a vezető rákényszeríti a bíróság tagjaira, s maga nem vállalja, megvetésből. A börtön, amelyet az ember másként képzelt volna a híre után. A besúgó írnok, aki átfaragja a tollát, mikor valami tisztességes szöveget akar írni. A kikényszerített megtagadás gyötrelmes ígérete. És végül: miért tette meg? Hogy megmentse a koponyájában felhalmozódott tudást, mondanivalóját, amellyel még adós az emberiségnek. „Ismeri Inchofert! Azt a kefefejűt! Ott állt a szobában, ahol az ítéletre vártam. Ahogy a két halántéka közé néztem. Magam sem tudom: tán ezért tettem meg. Nem lehet a nyomorult emberi nemet ezeknek a keskenyfejúeknek átengedni.” Az első páholyban ült a sovány, poroszosan nyírt Révai.

Vesszőfutását Németh így sommázza: „Most már alig lehetett kétség: valaki a színpad mögött a Galilei-történetnek megismétlésével akar a Galilei íróján bosszút állni. Vagyis ami nem volt igaz a megírásakor, igazá vált a megírás után: a Galilei rólam kezdett szólni.” A második mondat betű szerint igaz. Az első azonban — ilyen egyszerűen — aligha. Némethnek sok ellensége volt, de egyik sem agyalhatott ki ilyen körmönfont bosszútervet. Ezt csak egy közösség alakíthatta ki — ellenségek és barátok együttesen — akaratlanul, a két, egymáshoz hasonló mechanizmus törvényszerűségei folytán. Ám ha mindenképpen egy valakit akarnánk a háttérbe képzelni, s annak személyes bosszúját keresnők, az aligha lehetne más, mint Sztálin, s az ok az a régi cikk. Nos, a bemutató közönségében szunnyadhatott ilyenféle sejtélem, s a tüntetésforma siker mögött olyan érzés, hogy ez mindenkinek személyes hozzájárulása a bálvány ledöntéséhez.

1956. október 20-án volt a bemutató. Pár nap múlva a Sztálin-szobrot valóban ledöntötték.

De — ahogyan Vekerdi László írja — „... a bemutató estéjén el se lehetett képzelni, hogy három nap múlva itt már az értelmetlen s gyilkos fegyvereké lesz a szó.”

